

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EŞ'AS b. KAYS el-KİNDÎ'NİN
HAYATI, KİŞİLİĞİ ve İSLÂM TARİHİNDEKİ YERİ

Danışman
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

Hazırlayan
İsmail TANRIVERDİ

ŞANLIURFA
2007

ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN danışmanlığında, İsmail TANRIVERDİ'nin hazırladığı “Eş‘as b. Kays el-Kindî'nin Hayatı, Kişiliği ve İslâm Tarihindeki Yeri” konulu bu çalışma 13 / 06 / 2007 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

Üye : Doç. Dr. Kasım ŞULUL

Üye : Yrd. Doç. Dr. İbrahim Hakkı İNAL

Bu Tezin İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

Prof. Dr.

Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	V

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	1
B. KİNDE KABİLESİ ve İSLÂM'A GİRİŞİ.....	6

I. BÖLÜM

HZ. ALİ DÖNEMİNE KADAR EŞ'AS b. KAYS

A. EŞ'AS b. KAYS'IN İSLÂM'DAN ÖNCEKİ HAYATI.....	12
B. EŞ'AS b. KAYS'IN AİLESİ.....	14
C. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE EŞ'AS b. KAYS.....	17
1. Kinde Heyetinin Başında Medine'ye Gelmesi ve Müslüman Olması.....	17
2. Hz. Peygamber'in Eş'as b. Kays'ın Kız Kardeşi Kuteyle ile Nikâhlanması.....	19
D. HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİNDE EŞ'AS b. KAYS.....	21
1. Kinde Kabilesi ile Birlikte İsyan Etmesi.....	21
2. Hz. Ebû Bekir'e Tekrar Bey'at Etmesi ve Onun Kız Kardeşi Ümmü Ferve'yle Evlenmesi.....	26
E. HZ. ÖMER DÖNEMİNDE EŞ'AS b. KAYS.....	29
1. İran'ın Fethine Katılması.....	29
2. Kâdisiye, Medâin, Celûlâ ve Nihâvend Savaşlarında Bulunması.....	30
3. Suriye'nin Fethi ve Yermük Savaşına Katılması.....	35
4. Hz. Ömer'in, Hâlid b. Velîd'i Başkumandanlık Görevinden Almasında Eş'as b. Kays'ın Rolü.....	37
5. Kûfe'ye Yerleşmesi.....	39
F. HZ. OSMAN DÖNEMİNDE EŞ'AS b. KAYS.....	40
Azerbaycan Valiliği.....	40

II. BÖLÜM

HZ. ALİ DÖNEMİNDE EŞ'AS b. KAYS

A. SİFFÎN SAVAŞINDAN ÖNCE EŞ'AS b. KAYS.....	43
1. Hz. Ali'nin Eş'as b. Kays'ı Kendisine Bey'ate Davet Etmesi.....	43
2. Hz. Ali'nin Eş'as b. Kays'ı ve Ordusunu Kûfe'ye Çağırması.....	46
B. SİFFÎN SAVAŞI ve HAKEM OLAYINDA EŞ'AS b. KAYS'IN ROLÜ.....	47
1. Siffîn Savaşındaki Rolü.....	47
2. Hakem Olayındaki Rolü.....	59
3. Hz. Muâviye'nin Eş'as'ı Kendi Saflarına Çekme Çabaları.....	69
C. SİFFÎN SAVAŞINDAN SONRA EŞ'AS b. KAYS.....	71
1. Nehrevân'da Hâricîlerle Yapılan Mücadeledeki Rolü.....	71
2. Hz. Ali'yi Geri Çekilmeye Zorlaması.....	74
D. HZ. ALİ'NİN ŞEHİT EDİLMESİNDE EŞ'AS b. KAYS'IN ROLÜ.....	75
E. EŞ'AS b. KAYS'IN VEFATI.....	77

III. BÖLÜM
EŞ'AS b. KAYS'IN KİŞİLİĞİ ve İSLÂM TARİHİ'NDEKİ YERİ

A. EŞ'AS b. KAYS'IN KİŞİLİĞİ.....	78
B. ŞİİLER'İN EŞ'AS b. KAYS HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ.....	81
C. EŞ'AS b. KAYS'IN RİVAYET ETTİĞİ HADİSLER.....	82
SONUÇ.....	87
BİBLİYOGRAFYA.....	89
ÖZET.....	95
SUMMARY.....	96

ÖNSÖZ

İslâmiyet, halkı toplumsal yapısı itibariyle kabilecilik anlayışına dayalı geleneklerine bağlı bir bölgede ortaya çıktı. Ortaya koyduğu öğretiler ışığında yeni bir toplum hayatı oluşturmak için çeşitli reformları kaçınılmaz sayan bu yeni din, ilk mücadelesini de büyük ölçüde bu gelenekle yapmıştır. Devletleşme sürecinin başladığı Medine döneminden itibaren bu reformlar, ilk meyvesini vermiş ve güçlü bir İslâm toplumu meydana getirmişti. Öte yandan geç dönemde Müslüman olmuş veya Hicaz bölgesi dışından gelip bu yeni dine girmiş kabileler, ilk etapta teslimiyetçi bir duruş sergilemiş, ancak Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte geleneklerini tekrar canlandırmak istemişlerdi. Erken bir dönemde başlayan iktidar mücadeleleri, geleneklerini canlandırmak isteyen bu kabileler için yeni bir fırsat doğurdu. Özellikle Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında gerçekleşen mücadelelerde bu kabileler, belirgin bir rol oynamıştır. Bunların arasında en çok göze çarpanlardan biri de Hz. Ali'nin saflarında yer alan Yemenli Kinde kabilesi ve onun lideri olan Eş'as b. Kays el-Kindî idi.

Eş'as, Sıffin savaşı ve tahkîm olayında ismi ön plana çıkan kişilerin başında gelir. Güçlü kabile liderliği, yüksek düzeyde siyasî kişiliği ve farklı çıkışlarıyla söz konusu döneme damgasını vuran Eş'as, özellikle tahkîm olayından sonra belli çevrelerin de desteği ile neredeyse, Hz. Ali kanadının iktidarını eline alan bir duruş sergilemiştir. Hz. Ali, onun birçok çıkışından rahatsızlık duyduğu halde ordusu üzerindeki güçlü nüfuzundan çekindiği için duruma rıza göstermekle yetiniyordu.

Eş'as'ı, üzerinde çalışmaya gerekli kılan nedenlerden birisi, Şîflerin onunla ilgili değerlendirmeleridir. Şîî anlayış, Eş'as'ı Hz. Ali'nin yenilgisinden büyük oranda sorumlu tutmuş ve onun portresini bu itham çerçevesinde çizmiştir. Fakat en dikkat çekici husus, diğer anlayışların da Şîflerin Eş'as'la ilgili bu değerlendirmelerinden büyük ölçüde etkilenmeleridir.

Her yenilginin arkasında bir sorumlu aramak ve sevilen kahramanlara toz kondurmamak insan psikolojisini yönlendiren faktörler arasındadır. Ancak bu mülâhazalarla *tarihte insan avına çıkmak* kişiyi haksız değerlendirmelere sürükleyebilir. Biz bu çalışmayla Eş'as'ın hayatını, kişiliğini ve İslam

Tarihi'ndeki yerini mümkün mertebe tarafsız ve objektif bir şekilde ortaya koymaya çalıştık. Bir biyografi niteliğindeki bu çalışmamızın, söz konusu dönemle ilgili değerlendirmelere ışık tutacağı ümidindeyiz.

Çalışmamız, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte, araştırmamızın kaynakları ve Kinde kabilesi üzerinde durduk. Birinci bölümde, Eş'as'ın Hz. Ali dönemine kadar olan hayatına yer verdik. İkinci bölümde Eş'as'ın Hz. Ali dönemindeki hayatını ve bu dönemde ilgili olduğu siyasî faaliyetler içerisindeki yerini inceledik. Üçüncü bölümdeyse Eş'as'ın kişiliği ve İslam Tarihi'ndeki yerini ele aldık.

Değerlendirmeleriyle bana akademik bakış açısını kazandıran danışman hocam Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN'a, çalışmam süresince benden her türlü desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Kasım ŞULUL'a, çalışmayı okuyarak değerli katkılarda bulunan Yrd. Doç. Dr. İbrahim Hakkı İNAL'a ve Ömer SABUNCU'ya teşekkür ederim.

İsmail TANRIVERDİ
ŞANLIURFA -2007

KISALTMALAR

b.	: (ibn) oğlu
Bk., bk.	: Bakınız
bt.	: (bint) kızı
Çev.	: Çeviren
<i>D.İ.A.</i>	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H., h.	: Hicrî
Hız.	: Hazret-i
<i>İ.A.</i>	: İslâm Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı
<i>İSTEM</i>	: İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
krş.	: Karşılaştırınız
M., m.	: Miladî
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa numarası
(sav)	: Sall-Allahu ‘aleyhi ve Sellem
Thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme
t.y.	: Basım tarihi yok
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamız, bir biyografi çalışması olmakla birlikte hayatını ele aldığımız Eş'as b. Kays el-Kindî'nin, yaşadığı dönemleri ve ilişkili olduğu olayları onun biyografisi perspektifinden ele aldık. Bu amaçla; çalışmamızda daha çok klasik İslâm Tarihi kaynaklarını esas aldık. Bununla birlikte, bazı muahhar kaynak ve araştırmalardan da istifade ettik. Araştırma süresi içerisinde istifade ettiğimiz kaynak türlerini, Tabâkat, Terâcim, Siyer, Meğâzî, Tarih, Edeb, Ensâb, Coğrafya ve Hadis kitapları oluşturmuştur.

Tabâkat ve Terâcim kitapları arasında istifade ettiğimiz eserlerin başında, İbn Sa'd'ın (230/844)¹ eseri gelmektedir. Çoğunluğu sahabe biyografilerinden oluşan bu eser, biyografi çalışmaları için en büyük başvuru kaynaklarından biridir. İbn 'Abdi'l-Berr (463/1071)² ve İbn Hacer'in (852/ 1448)³ eserleri de bu tür çalışmalarda, başvuru kaynaklarının en önemlileri arasında gelmektedir. Tabâkat kitapları arasında en gözde kaynaklardan biri de, İbnü'l-Esîr'in (630/ 1232)⁴ bu alandaki eseridir. Bunun yanında, Belâzurî'nin (279/892)⁵ Ensâb ismiyle telif ettiği halde daha çok tabakat özelliği taşıyan eseri de bu alanla ilgili önemli kitaplardandır. Eserlerinden istifade ettiğimiz diğer başlıca Tabâkat müellifleri ise şunlardır: Halîfe b. Hayyât (240/854),⁶ İbn Kuteybe (276/889),⁷ et-Taberî (310/922),⁸ İbn Hibbân (354/965),⁹ et-Taberânî (360/970),¹⁰ İbn Başkuvâl

¹ *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Thk.: Muhammed Abdu'l-Kâdir 'Atâ, Beyrut, 1418/1997.

² *el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Kahire, (t.y.).

³ *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut, 1328; *et-Tehzîbu't-Tehzîb*, Beyrut, 1404/1984; *et-Takrîbu't-Tehzîb*, Beyrut, 1415/1995.

⁴ *Usdu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut, (t.y.).

⁵ *Ensâbu'l-Eşrâf*, Thk.: Muhammed Hamîdullah, Kahire, (t.y.).

⁶ *Tabakâtu'l-Halîfe*, Thk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1414/1993.

⁷ *el-Ma'ârif*, Thk.: Servet 'Ukkâşe, Kahire, 1389/1969.

⁸ *el-Müntehâb min Zeyli'l-Muzîl*, Beyrut, 1358/1939.

⁹ *Kitâbu's-Sikât*, Haydarabat, 1393/ 1973; *Kitâbu Meşâhîri 'Ulemâi'l-Emsâr*, y.y., 1411/1991.

¹⁰ *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Thk.: Hamdî Abdulmecîd es-Selefi, Beyrut, 1404/1974.

(578/1181),¹¹ İbn Hallikân (681/1282),¹² el-Mizzî (742/1341)¹³ ve ez-Zehbî (748/1348).¹⁴

Siyer ve Meğâzî kitapları arasında, en meşhur olan ve en çok yararlanılan kitapların başında, hiç şüphesiz İbn Hişâm'ın (218/ 883)¹⁵ eseri gelmektedir. Bu eser, erken dönem kaynaklarından olması ve Siyer çalışmalarında en çok kullanılan kitaplardan biri olması nedeniyle çalışmamızın Siyer dönemini içine alan bölümünde, en çok istifade ettiğimiz eserlerden biri oldu. Bunun yanında İbn Kesîr'in (774/1372)¹⁶ bu alandaki çalışması da yararlandığımız kaynaklardan biridir. ed-Dimaşkî'nin (972/1536)¹⁷ Hz. Peygamber'in siyerini ele alan genişçe çalışması da istifade ettiğimiz eserlerin arasındadır. Siyerle ilgili eserlerinden istifade ettiğimiz diğer müellifler ise el-Vâkıdî (207/822),¹⁸ İbn Şebbe (262/876),¹⁹ İbn 'Abdi'l-Berr (463/1071)²⁰ ve İbn Seyyidi'n-Nas (734/1332)'dir.²¹

Çalışmamız süresince yararlandığımız bir diğer eser türü de genel İslâm Tarihi ve bir bölge ya da bir hâdise ile ilgili hazırlanmış tarih kitaplarıdır. İstifade ettiğimiz bu eserlerin en başında, İbnu'l-Esîr'in²² kronolojik olarak ele aldığı tarih kitabı gelmektedir. Bunun yanında yine kapsamlı bir tarih kitabı olan, Taberî'nin²³ eserinden de yararlandık. Diğerlerine nispeten muahhar bir müellif sayılan İbn Kesîr'in²⁴ telif ettiği eser, genel İslâm Tarihi kitapları içerisinde özel bir yere sahiptir. Ya'kûbî (284/897)²⁵ ve İbn Kuteybe'nin,²⁶ bu bölümle ilgili çalışmaları da istifade ettiğimiz kaynakların en önemlilerindendi. Bunların yanında Halîfe b.

¹¹ *Ğevâmidu'l-Esmâi'l-Mübheme*, Thk.: 'İzzeddîn Ali el-Beyyid, Muhammed Kemâleddin 'İzzeddîn, Beyrut, (t.y.).

¹² *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zamân*, Thk.: İhsan 'Abbas, Beyrut, 1900.

¹³ *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, Thk.: Beşşâr 'Avâr Ma'ruf, Beyrut, 1406/1985.

¹⁴ *Şiyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Thk.: Şu'ayb el-Arnâvut, Beyrut, 1413/1993.

¹⁵ *Sîretu'n-Nebeviyye*, Thk.: Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-İbyârî, Abdu'l-hâfiz Çelebî, Beyrut, 1421.

¹⁶ *Sîretu'n-Nebeviyye*, Thk.: Mustafa Abdu'l-Vâhid, Beyrut, 1411/1991.

¹⁷ *Subul el-Hudâ ve'r-Reşâd fi Sîreti Hayri'l-'İbâd/Peygamber Külliyyâtü*, çev.: Hüseyin Kaya, Ocak Yay., İstanbul, 2006.

¹⁸ *Kitâbuk'l-Meğâzî*, Thk.: Marsden Jones, London, 1966.

¹⁹ *Kitâbu Târîhi'l-Medineti'l-Munevvera*, Kum, 1410/1985.

²⁰ *ed-Dürer fi İhtisâri'l-Meğâzî ve's-Siyer*, Thk.: Şevkî Dayf, Kahire, 1423/2002.

²¹ *'Uyûnu'l-Eser fi Fununi'l-Meğâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, Beyrut, 1406/1986.

²² *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut 1399/1979 (Çev.: Ahmet Ağrakça vd.), Bahar Yay., İstanbul, 1986.

²³ *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Leiden, 1879.

²⁴ *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk.: Ali Şîrî, y.y., 1408/1988.

²⁵ *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1423/2002.

²⁶ *el-İmâme ve's-Siyâse*, Thk.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire, 1387/1967.

Hayyât,²⁷ Buhârî (256/870),²⁸ ed-Dineverî (282/895),²⁹ Mes‘ûdî (346/956),³⁰ İbn Haldûn (808/1406)³¹ ve ez-Zehebî'nin³² eserleri de yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Bir bölge ya da bir hâdise ile ilgili tarih kitaplarından yararlandığımız eserlerin başında İbn ‘Asâkir’in (571/1174)³³ kitabı gelmektedir. Bunlardan, sadece Siffîn vakasını konu edinen Nasr b. Muzâhim el-Minkarî'nin (212/827)³⁴ eseri bu bölümle ilgili çalışmamızda en ziyade istifade ettiğimiz eserlerin başında gelmektedir. Bu alanda eserlerinden istifade ettiğimiz diğer müellifler şunlardır: el-Vâkîdî,³⁵ İbn Habîb (245/859)³⁶ ve es-Suyûtî (911/1505)'dir.³⁷ Daha çok fetihler üzerinde yoğunlaşan tarih kitaplarından; el-Belâzurî (279/892)³⁸ ve İbn A‘sem el-Kûfî'nin (314/962 ?)³⁹ eserlerinden de yararlandık.

Muhteva itibariyle edeb kitabı olmakla birlikte, satır aralarında çalışmamızı ilgilendiren bilgilere yer veren kaynaklardan İbn ‘Abd Rabbih’in (327/939)⁴⁰ eseri de istifade ettiğimiz eserler arasındaydı.

Çalışmamız süresince yararlandığımız bir diğer eser türü de; ensâb kitaplarıdır. İbn Hazm'ın (456/1064)⁴¹ bu konuyla ilgili çalışması, önemli bir veri kaynağıdır. Muahhar bir kaynak olduğu halde, bu alanla ilgili yapılan en kapsamlı çalışmalardan olması noktasından en çok istifade ettiğimiz eserlerden biri de Ömer Rıza Kehhâle'nin⁴² eseridir.

Çalışmamızla ilgili istifade etmeye çalıştığımız coğrafya kitabı ise, Yâkût el-Hamevî'nin (626/1229)⁴³ eseridir. Bu eser, dönemin coğrafi yapısı açısından en önemli başvuru kaynağıdır. Bunun yanında eser, bir coğrafya sözlüğü olarak

²⁷ *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Thk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1414/1993.

²⁸ *Târîhu'l-Kebîr*, Kahire, (t.y.); *Târîhu's-Sağîr*, Thk.: Mahmud İbrahim Zâyide, Beyrut, 1406/1986.

²⁹ *el-Ahbâru't-Tivâl*, Thk.: Abdulmun'im 'Âmir, Kahire, 1960.

³⁰ *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, Thk.: Kâsım eş-Şemâ'î, Beyrut, 1408/1989.

³¹ *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut, (t.y.).

³² *Târîhu'l-İslâm*, Beyrut, 1405/1985.

³³ *Târîhu Dimesşk*, Thk.: Ali Şîrî, Beyrut, 1419/1998.

³⁴ *Vak'atu Siffîn*, Thk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1382/1962.

³⁵ *Kitâbu'r-Ridde*, Thk.: Mahmud Abdullah Ebû'l-Hayr, Umman, (t.y.).

³⁶ *Kitâbu'l-Muhabber*, Nşr.: Ilse Lichtenstadter, Muhammed Hamîdullah, Beyrut, (t.y.).

³⁷ *Târîhu'l-Hulefâ*, Hamdi Demirdaş Muhammed, Kahire, (t.y.).

³⁸ *Futûhu'l-Buldân*, Çev.: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.

³⁹ *el-Futûh*, Beyrut, 1406/1986.

⁴⁰ *el-İkdu'l-Ferîd*, Thk.: Ahmed Emîn, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyârî, Kahire, 1389/1969.

⁴¹ *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*, Thk.: Abdusselâm Muhammed Harun, Kahire, (t.y.).

⁴² *Mu'cemu Kabâili'l-'Arab*, Beyrut, 1402/1982.

⁴³ *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, 1977.

kaleme alınmış olup, eserde şehir ve bölgeler alfabetik sıralamaya göre tanıtılmıştır.

Hadis kitapları, araştırmamız süresince gerek konumuzla alakalı rivayetlere ulaşmak ve gerekse Eş‘as b. Kays‘ın rivâyet ettiği hadisleri derlemek için başvurduğumuz kaynak türlerinden biriydi. İstifade ettiğimiz bu türden kaynaklar şunlardır: el-Buhârî,⁴⁴ Müslim,⁴⁵ Tirmizî,⁴⁶ Ahmed b. Hanbel,⁴⁷ İbn Mâce,⁴⁸ el-Beyhâkî (458/1066),⁴⁹ İbn Ebî Şeybe (235/858)⁵⁰ ve en-Nesâî (303/916).⁵¹

Bir kısım karşılaştırmaları yapabilmek için, kaynaklarına Şîf anlayışı en iyi yansıtan bazı Şîf müelliflerden de yararlanmaya çalıştık. Bu tür müelliflerden biri olan İbn Ebi‘l-Hadîd‘in (655/1257)⁵² eseri, muahhar ve çağdaş Şîf araştırmalarına en çok kaynaklık eden kaynaktır. Bunun yanında geç dönemlerde kaleme alınmış Şîf kaynaklardan birinin sahibi olan el-Emîn,⁵³ Eş‘as b. Kays‘ın Şia tarafından nasıl algılandığını anlamak için en çok istifade ettiğimiz eser oldu.

Yararlandığımız bazı muahhar ve çağdaş kaynaklarsa şunlardır: Bağdat Üniversitesi Öğretim Üyelerinden Cevâd Ali‘nin⁵⁴ İslâm öncesi Arap Tarihiyle ilgili mufassal çalışması, bu konuda başvurduğumuz önemli çalışmalardan biridir. Özellikle İslâm Tarihi çalışmalarında, ilk dönem İslâm toplumunun Kabile yapısı ve bu yapının siyasî ortama etkisini anlamının yanı sıra, Arap-İslâm siyasal aklını en iyi anlatan çalışmaların başında el-Câbirî‘nin⁵⁵ eserleri gelir. İslâm Tarihi‘nin oluşumu sürecinde hâdiselerin altyapısını daha iyi anlamak için bu esere başvurduk. Eski Arap Tarihi konusunda; Muhammed Beyyûmî Mehrân,⁵⁶ Corci Zeydân⁵⁷ ve Bernard Lewis‘in⁵⁸ eserleri de yararlandığımız kaynaklar arasındaydı.

⁴⁴ *Sahîhu‘l-Buhârî*, Thk.: Kâsım eş-Şimâ‘î er-Rifâ‘î, Beyrut, 1407/1987.

⁴⁵ *Sahîhu Müslim*, İstanbul, (t.y.).

⁴⁶ *el-Câmi‘u‘s-Sahih*, Thk.: Muhammed Fuad Abdalbâki, Mısır, 1398/1978.

⁴⁷ *el-Müsned*, Thk.: Abdullah Muhammed ed-Derviş, Beyrut, 1411/1991.

⁴⁸ *Sünenü İbn Mâce*, Thk.: Muhammed Fuad Abdalbâki, Beyrut, (t.y.).

⁴⁹ *es-Süneni‘l-Kubrâ*, Beyrut, (t.y.).

⁵⁰ *Musannef*, Beyrut, (t.y.).

⁵¹ *es-Süneni‘l-Kubrâ*, Thk.: Abdülğaffar Süleyman el-Bendârî, Beyrut, 1411/1991.

⁵² *Şerhu Nehci‘l-Belâğa*, Thk.: Muhammed Ebû‘l-Fadl İbrahim, Beyrut, 1385/1965.

⁵³ *A‘yânu‘ş-Şî‘â*, Thk.: Hasan el-Emîn, Beyrut, 1403/1983.

⁵⁴ *el-Mufassal fî Târîhi‘l-‘Arab Kable‘l-İslâm*, (Bağdat Üniversitesi) Beyrut, 1969.

⁵⁵ *Arap-İslam Siyasal Aklı*, Çev.: Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İstanbul, 2001.

⁵⁶ *Târîhu‘l-‘Arabu‘l-Kadîm*, (İskenderiye Üniversitesi), y.y., 1400/ 1980.

⁵⁷ *el-‘Arabu Kable‘l-İslâm*, Beyrut, (t.y.).

⁵⁸ *Tarihte Araplar*, Çev.: Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yay., İstanbul, 2000.

Araştırmamızı ilgilendiren dönemle alakalı eserleriyle ön plana çıkan Adnan Demircan'ın⁵⁹ bazı çalışmaları da bu yönüyle istifade ettiğimiz eserlerdendi. M. Mahfuz Söylemez'in⁶⁰ Kûfe şehri hakkında hazırladığı kapsamlı doktora çalışması da yararlandığımız çalışmalardan biridir.

⁵⁹ *İktidar Mücadelesi*, Beyan Yay., İstanbul, 1996; *Hâricîler'in Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yay., İstanbul, 1996; *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul, 2000; *Ali-Muâviye Kavgası*, Beyan Yay., İstanbul, 2002; "Ali b. Ebî Tâlib'i, Tahkîme Zorlayanlar Üzerine", *İSTEM*, VI, Konya, 2005; *Hz. Peygamber Döneminde Münafiklar*, Esra Yay., Konya, 1996.

⁶⁰ *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.

B. KİNDE KABİLESİ VE İSLÂM'A GİRİŞİ

Kinde aslen Yemenli bir kabile olup,⁶¹ Hadramut'taki⁶² Yemen-Şam ticaret yolu üzerinde, Kinde Devletinin ilk başşehri olan Karyetü'l-Fav çevresinde oturmakta idi.⁶³ Kinde'nin Kahtân'a kadar uzayan soy kütüğü şöyledir: Sevr⁶⁴ b. 'Ufeyr b. 'Adiy b. el-Hâris b. Murre b. 'Uded b. Zeyd b. Yeşcub b. 'Arib b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe b. Yeşcûb b. Ye'rûb b. Kahtân'dır.⁶⁵

Kabile, adını Eş'as b. Kays'ın da on ikinci göbekten dedesi olan Sevr b. 'Ufeyr'in lakabından alır. Rivâyetlere göre Sevr b. 'Ufeyr'e "Kinde" denmesinin nedeni; babasının iyiliklerine karşı nankörlük etmesinden ileri gelir.⁶⁶ Kinde kabilesini kabileden devlet yapısına taşıyan ve Kinde devletinin kurucusu sayılan Hucr b. 'Amr, "Âkilü'l-Mürâr" adıyla anılırdı. Bu nedenle Kinde kabilesi Âkilü'l-Mürâr oğulları diye de anılmıştır.⁶⁷ Bunun yanında bu kabile "Kindat el-Mulûk" adı altında da anılmıştır.⁶⁸

Kindeliler, III. yüzyıldan itibaren Kuzey ve Orta Arabistan'a, özellikle Necid bölgesine geçmiş; Mezopotamya, Filistin ve Suriye'yi içine alan geniş bir alana dağılmışlardır. Sürekli bir yerde oturmamasından dolayı Kâhtânî ve 'Adnânî Araplarının bir karışımı kabul edilen Kinde'nin meşhur kolları 'Amr b. Muâviye, Sekâsik, Tucîb, Vehb, Râiş, Beddâ', Velîa ve Sekûn olarak bilinmektedir.⁶⁹

Kindeliler Miladî V. yüzyılın ortalarında⁷⁰ Himyerîlere bağlı olarak Hucr b. 'Amr liderliğinde Necid dolaylarında bir devlet kurdular.⁷¹ Rivâyete göre,

⁶¹ Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, 269; Mehrân, II, 603.

⁶² Hadramut için bk. Algül, "Hadramut", *D.İ.A.*, XV, 65-68.

⁶³ Küçükaşçı, "Kinde", *D.İ.A.*, XXVI, 37; ayrıca bk. Câbirî, s. 272.

⁶⁴ Kinde'nin asıl ismi kaynaklarda Sevr olarak geçmektedir. Bk. İbn Hazm, s. 425; Kehhâle, III, 998.

⁶⁵ ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 38. Kindelilerin Kuzey ve Orta Arabistan'a hükmetmesine, Adnânîler'in yaşadıkları Gamruzîkinde adlı yere yerleşmesine ve bazı arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere dayanarak Kinde'yi 'Adnânîler'den sayan görüşler de vardır. Bk. Küçükaşçı, "Kinde", *D.İ.A.*, XXVI, 37. Ancak kaynakların birçoğunda Kinde'nin soyu Kahtân'a dayandırılmaktadır. Bk. İbn Hazm, s. 419; Kehhâle, III, 998; Mehrân, II, 599; Cevâd Ali, III, 315.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *Usd*, I, 98; el-Mizzî, III, 287; el-Emin, III, 463; Kehhâle, III, 998; ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 38.

⁶⁷ Ya'kûbî, I, 185; Mehrân, II, 605. Hucr'un "Âkilü'l-Mürâr" lakabı ile anılmasının nedeni konusunda çok farklı rivâyetler vardır. İbn Hişâm'da geçen rivâyete göre; Hucr ve arkadaşları bir savaş sırasında "Mürâr" denilen acı bir bitkiden (muhtemelen aşırı açlıktan dolayı) yedikleri için kendisine bu lakap verilmiştir. Bk. İbn Hişâm, IV, 241, 242; ayrıca bk. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 224; Câbirî, s. 274.

⁶⁸ Cevâd Ali, III, 315; Krenkow, "Kinde", *İ.A.*, VI, 812.

⁶⁹ İbn Hazm, s. 477; Kehhâle, III, 998.

⁷⁰ Durî, s. 72.

Himyerî hükümdârı Hassan b. Es'ad (saltanatı: 420-425) ile Hucr b. 'Amr arasında anne tarafından akrabalık vardı. Bu akrabalıktan da yararlanan Hucr, Himyerî yönetiminde önemli yerlere geldi. Hassan b. Es'ad, kuzey bölgesi Araplarını itaat altına aldıktan sonra Hucr'u Ma'ad kabileleri üzerine emir tayin ederek orada bıraktı. Böylece emîrliğe yükselen Hucr, Miladî beşinci yüzyılın ilk yarısında Bekr b. Vâil kabilelerini de hâkimiyeti altına alarak Necid bölgesinde bir devlet kurdu.⁷² Kuruluş aşamasında birçok Arap kabilesiyle savaşan Kinde kabilesinin "Eyyâmu'l-'Arab"da önemli bir yeri vardır. Hucr, kuzey bölgelerinde yerleşebilmek için o günkü Arap Irak'ı, bilhassa Bekr b. Vâil kabilelerinin çoğunlukta bulunduğu bölgelerde Hîrelilerle savaştı. Çünkü bu bölgede o sıralarda bulunan kabileler çoğunlukla Hîrelilere bağlıydı.⁷³

Hucr b. 'Amr ölünce (M. 450) yerine oğlu 'Amr geçti. Onun yerine de oğlu Hâris b. 'Amr tahta oturdu (saltanatı: M. 490-528). Hâris, Sâsânî hükümdârı Kubat (saltanatı: M. 488-531) ve Hîre hükümdârı Münzir b. Mâissemâ (saltanatı: M. 514-563) ile çağdaştı.⁷⁴ Hâris b. 'Amr, öncelikle Bizans imparatoru Anastasios ile anlaşma yaptı (M. 502).⁷⁵ Daha sonra Kindelilerin Hîreliler'e karşı Yemen'deki dayanakları olan Himyerîler Habeşliler tarafından istila edilince (M. 525), Kindeliler, Sâsânîlere yaklaşmaya çalıştılar.⁷⁶ Bu sırada Sâsânî kralı Kubat'ın Mezdek dinini yaymasını fırsat bilerek bu dine giren Hâris, Sâsânîler'le iyi ilişkiler kurdu. Sâsânîler'e bağlı bulunan Hîrelilerin lideri Münzir b. 'İmru'l-Kays'ın Mezdek Dini'ni kabul etmemesi üzerine Sâsânî hükümdârı Kubat, Münzir'i tahtından indirip yerine bu dini kabul eden Kindeliler emîri Hâris'i getirdi.⁷⁷ Hâris b. 'Amr, yönetiminde bulunan Arap kabilelerinin üzerine, oğullarını emîr tayin etti. Oğullarından Hucr'u, Benî Esed, Benî Gatafân ve Benî Kinâne kabilelerine; Şurahbîl'i, Bekr b. Vâil kabilesine; Ma'dikerib'i, Kays-Aylân kabileleri üzerine; Seleme'yi, Tağlîb ve Nemr kabileleri üzerine emîr tayin

⁷¹ Ya'kûbî, I, 185; Kehhâle, III, 998, 999; Mehrân, II, 601-605; Krenkow, "Kinde", *İ.A.*, VI, 812; Durî, s. 72.

⁷² Cevâd Ali, III, 321-323.

⁷³ Çağatay, *Arap Tarihi*, s. 77; ayrıca bk. Krenkow, "Kinde", *İ.A.*, VI, 812.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 511-512 (trc. I, 449-450); Ya'kûbî, I, 186; Zeydân, s. 288, 289; ayrıca bk. Çağatay, *Arap Tarihi*, s. 77.

⁷⁵ Küçükaşçı, "Kinde", *D.İ.A.*, XXVI, 37.

⁷⁶ Çağatay, *Arap Tarihi*, s. 77.

⁷⁷ Zeydân, s. 288.

etti.⁷⁸ Böylece Hâris b. ‘Amr, Irak bölgesinde bulunan bütün Arap kabilelerini yönetimi altına aldı.⁷⁹

Hâris’in bu yükselme devri uzun sürmedi. Sâsânî hükümdârı Kubat öldükten sonra Mezdek dininin aleyhinde olan Nûşirevân tahta geçti. Nûşirevân, Hâris’i tahtından uzaklaştırarak Münzir’i tekrar tahta oturttu. Hâris, Benî Kelb kabilesine sığındıysa da bir netice alamadı.⁸⁰ Hâris ölünce oğulları arasında kavga başladı. Bu şekilde VI. yüzyılın başlarında yükselişe geçen Kinde devleti, gücünü kaybedince diğer kabilelerin saldırısına mâruz kaldı. Hâris ölünce kendi bölgelerini yönetimi altında bulunduran oğulları da bir bir yönetimlerini kaybettiler. En çok dayanabilen Esed, Gatafân ve Kinâne oğullarını yöneten Hucr oldu. Benî Esed kabilesi Hucr’u öldürünce Hucr’un oğlu ‘İmru’l-Kays babasının öcünü almak ve kendi yönetimini kurmak istedi. Fakat o da başarılı olamadı. Rivâyetlere göre ‘İmru’l-Kays, Bizans imparatorluğundan yardım istediysede isteğine muvaffak olamadan dönüşte Ankara’da öldü. Bundan sonra da Kinde kabilesi devlet olarak bir daha varlık gösteremedi.⁸¹

Kinde kabilesi,⁸² çok eski tarihlerden beri Arap Yarımadası’nda dikkatleri en çok üzerine çeken kabilelerden biri olmuştur. İslâm’dan önce Hîreliler, Esed ve ‘Abs gibi birçok kabileyle çetin savaflara giriştiler.⁸³ İki yüz yıla yakın bir süre devlet geleneğini de yaşayan Kinde kabilesi, bu anlamda uzun süreli Arabistan’da bir başarı gösteremedi. Bernard Lewis, Kinde krallığının doğuşu ve yayılışını İslâmiyet’in yayılışına bir ön deneme olarak değerlendirir. Ayrıca Kinde devletinin yıkılış nedenini de şöyle açıklar: Başlangıçta kudretli olduğu ve hatta Bizans ve Sâsânî imparatorluk sınırlarına kadar genişlediği halde, manevi kuvvet ve iş uyumu olmaması ve bir müddet sonra İslâm fetihleriyle karşılaşacakları zamana oranla çok daha kudretli olan Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının arz ettiği engelleri yıkmakta başarısızlığa uğraması yüzünden yıkıldı.⁸⁴

Kinde Krallığı, Arap şiirinde devamlı bir hatıra bırakmıştır. VI. yüzyıla doğru yarımadadaki Arap kabilelerinin ortak bir şiir dili ve tekniği vardı. Arap

⁷⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 512 (trc. I, 450); Zeydân, s. 288-289.

⁷⁹ Çağatay, *Arap Tarihi*, s. 78.

⁸⁰ Zeydân, s. 288-289.

⁸¹ Ya’kûbî, I, 188, 189; Zeydân, s. 288-289; Küçükaşçı, “Kinde”, *D.İ.A.*, XXVI, 37.

⁸² Kinde kabilesi hakkında genel bilgiler için bk. *el-Fârûkî*, s. 28.

⁸³ Bk. Mehrân, II, 600-620; Cevâd Ali, III, 320-340.

⁸⁴ Lewis, s. 44.

kabileleri, ortak geleneklerinin ve sözlü edebiyatlarının gelişmesini Orta ve Kuzey Arabistan kabilelerini ilk defa bir araya getiren Kinde Krallığının başarılarına borçludur. VI. yüzyılda Arap dili ve edebiyatı tam klasik olgunluğuna Kinde krallığıyla ulaşmıştır.⁸⁵

Kinde kabilesi cahiliye döneminde çoğunluk itibariyle putperest idi.⁸⁶ Kabile; Celsed, Zureyh ve Vâil b. Hucr putlarına tapıyordu.⁸⁷ Kâbe ile ilgili geleneğe de bağlı olan Kindeliler, Nesî geleneğini ihdâs ederek başta bu görevi üstlenmişlerdir.⁸⁸ Kabile içerisinde Yahudiliği benimsemiş önemli sayıda şahsın olduğu da bilinmektedir.⁸⁹ Kinde kabilesinin Yahudileri ile Medine Yahudileri arasında bir bağ bulunmaktaydı. Hatta Kindeli Yahudilerden biri olan Sa‘lebe b. Ebû Mâlik Abdullah b. Sâim el-Kindî, İslâm’dan önce Medine’ye gelerek Kureyzâ kabilesinin arasına yerleştiği için “el-Kurazî” nisbesini almış, daha sonra da İslâm dinini kabul etmiştir.⁹⁰ Kindeliler içinde Hıristiyanlığı benimseyenler olduğu da ileri sürülmektedir. Hatta bunlardan, Ebrehe’nin ordusuna katılanlar da bulunuyordu. Mezdek dinini kabul eden Kinde lideri Hâris b. ‘Amr’dan sonra az da olsa bu dinî geleneği devam ettiren Kindeliler vardı.⁹¹

Kaynaklara göre, Kinde kabilesinin İslâmiyet’le karşılaşmasıyla ilgili üç ayrı rivâyet vardır. İbn İshak’ın Taberî’de geçen rivâyetine göre; Hz. Peygamber, daha Mekke’de iken hac mevsiminde Mekke’ye gelen çeşitli kabilelere yeni dini anlatıyor ve onları İslâm’a davet ediyordu.⁹² İbn Kesîr’de de geçen bu rivâyet şöyledir: Hz. Abbas’ın anlattığına göre, Resûlullah amcası Abbas’a: “Sende ve kardeşlerinde beni koruyacak güç göremiyorum. Sen beni panayıra götür ki oraya gelen kabilelerle konuşayım.” der. Bunun üzerine Hz. Abbas onu kabilelerin olduğu yere götürür. Hz. Abbas, Resûlullah’a: “İşte bunlar Kindeliler ile kendilerine bağlı olan gruplardır. Yemen’den hacca gelenlerin en faziletlileridirler. İşte şurası da Bekr b. Vâil kabilesinin konutlarıdır. İşte şurası da ‘Amîr b. Sa‘sa‘â oğullarının konutlarıdır. Hangisine gideceksen kendin tercih et.”

⁸⁵ Lewis, s. 45.

⁸⁶ Kehhâle, III, 1000.

⁸⁷ Kehhâle, III, 1000; Söylemez, s. 112; Fayda, *İslâmiyet’in Güney Arabistan’a Yayılışı*, s. 21.

⁸⁸ Şulul, s. 73; ayrıca bk. Küçükaşçı, “Kinde”, *D.İ.A.*, XXVI, 38.

⁸⁹ Kehhâle, III, 1000.

⁹⁰ Söylemez, s. 112.

⁹¹ Küçükaşçı, “Kinde”, *D.İ.A.*, XXVI, 38.

⁹² Taberî, *Târîh*, II, 83.

dedi. Resûlullah, önce Kindelilere gitti. Onlara: “Bu kavim kimlerdendir?” diye sordu. Yemen’in Kinde kabilesinden olduklarını söylediler. Hangi kolundan olduğunu sorduğunda; ‘Amr b. Muâviye oğullarından olduklarını söylediler. Bunun üzerine Resûlullah, kendilerine İslâmiyet’i anlattı ve kabul ettikleri takdirde geleceğe dönük çeşitli vaatlerde bulundu. Ancak onlar, Hz. Peygamber’in bu teklifini reddettiler.”⁹³

Taberî’nin anlattığına göre Hz. Peygamber, onların lideri olan Müleyh’le muhatap olmuş, ancak Hz. Peygamber’in bu teklifini Müleyh reddetmiştir.⁹⁴

Kindelilerin İslâm’la karşılaşmasıyla ilgili diğer bir rivâyet ise İbn Hişâm’da geçen Ukeydir’in esir edilmesi hâdisesidir. Buna göre; Hz. Peygamber, Tebük seferinden dönerken Hâlid b. Velîd’i 400’ü aşkın süvariyle birlikte Dûmetu’l-Cendel’in hâkimi olan Kinde kabilesinin Sekûn koluna mensup Ukeydir b. Abdülmelik’in üzerine gönderdi. Hâlid, buradaki kaleyi ele geçirerek Ukeydir ile kardeşini⁹⁵ Medine’ye götürdü. Hz. Peygamber, cizye ödemek üzere Ukeydir ile bir antlaşma yapmış⁹⁶ ve memleketine dönmesine izin vermiştir.⁹⁷

Kinde kabilesinin İslâm’la tanışmasıyla ilgili üçüncü bir rivâyet ise, hicretin 10. yılında⁹⁸ Eş’as b. Kays liderliğinde Medine’ye kalabalık bir Kinde heyetinin gelmesi hâdisesidir. Eş’as b. Kays diye anılan Ma’dîkerib b. Kays b. Ma’dîkerib b. el-Eş’as el-Kindî,⁹⁹ Hz. Peygamber’in vefatından kısa bir süre önce yetmiş kişilik* bir heyetle Medine’ye gelip Hz. Peygamber’le görüşmüş ve heyetle beraber İslâm’ı kabul etmiştir. Heyet, Hz. Peygamber’den aldıkları çeşitli hediyelerle beraber memleketlerine geri dönmüştür.¹⁰⁰ Kindelilerin İslâm’la en yakın diyalogları bu hâdise olmuştur. Hz. Peygamber’in vefatından sonra başta Eş’as b. Kays olmak üzere Kinde kabilesinden önde gelen birçok şahsiyet daha ilk

⁹³ Taberî, *Târîh*, II, 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 170-172.

⁹⁴ Taberî, *Târîh*, II, 83; ayrıca bk. Fayda, *İslâmiyet’in Güney Arabistan’a Yayılışı*, s. 119.

⁹⁵ İbn Hişâm’ın rivâyetine göre Ukeydir’in kardeşinin ismi Hassan idi. Hâlid ve askerleri Onu öldürdüler. Ukeydir’i ise esir edip Medine’ye götürdüler. Bk. *Sîretu’n-Nebeviyye*, IV, 180.

⁹⁶ Vâkıdî’nin rivâyetine göre Ukeydir Müslüman olmuş ve Hz. Peygamber kendisine bir âhitnâme vermiştir. Vâkıdî bu âhitnâmeyi gördüğünü ve kendisi için bir nüsha yazdığını söyler. Bk. *el-Meğâzî*, III, 1025-1031; krş. İbn Sa’d, II, 125-126.

⁹⁷ İbn Hişâm, IV, 180; İbn Sa’d, II, 126; Belâzurî, *Ensâb*, I, 382-383; Taberî, *Târîh*, II, 372.

⁹⁸ Bk. Şulul, s. 412.

⁹⁹ İbnü’l-Esîr, *Usd*, I, 97.

* Medine’ye geldiklerinde Kindelilerin kaç kişi oldukları hakkında ilk kaynaklarda çok farklı rakamlar verilmiştir. Bu konu üzerinde ileride daha detaylı durulacaktır.

¹⁰⁰ İbn Hişâm, IV, 241, 242; İbn Sa’d, I, 248; İbn Kesîr, *Sîre*, IV, 140-143; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, s. 573.

dönem İslâm siyasetinde önemli roller üstlenmişlerdir. Bu konu üzerinde ileride daha detaylı duracağımız için şimdilik muhtasar bıraktık.

Kinde, Mekkeli kervanların Irak üzerinden Yemen'e giderken arazilerinden geçmesi nedeniyle Kureyş'in anlaşma (îlâf) yaptığı kabilelerden biridir. Bu anlaşma, Kureyş'in bu kabile tarafından üretilen malları taşıyıp satması, buna karşılık kabilenin de onlara can ve mal güvenliği sağlaması şeklindeydi.¹⁰¹

Kindeliler, İslâm'dan önce Arap Yarımadası'nın çeşitli yerlerine dağılıp yerleşmişlerdi. İslâm'dan sonra ise çoğunlukla Kûfe'ye yerleşmiş, Kûfe yönetiminde siyasî anlamda uzun süre söz sahibi olmuşlardır.¹⁰² Başta Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında yapılan tahkîmde olmak üzere Mudârifler (Kuzey Arapları) ve Yemenliler (Güney Arapları) arasındaki siyasî çekişmelerde Güney Araplarını temsil etmişlerdir.¹⁰³ Bu bağlamda, sayıca kalabalık bir kabile olmaları ve devlet geleneğine sahip oluşları, onları ilk dönem siyasî hâdiselerinde hep öne çıkarmıştır.

¹⁰¹ Söylemez, s. 112.

¹⁰² Daha geniş bilgi için bk. Söylemez, s. 112-115.

¹⁰³ Bk. Câbirî, s. 206-214.

I. BÖLÜM

HZ. ALİ DÖNEMİNE KADAR EŞ‘AS b. KAYS

A. EŞ‘AS b. KAYS’IN İSLÂM’DAN ÖNCEKİ HAYATI

Eş‘as b. Kays’ın doğumu ile ilgili ilk kaynaklarda yeterli bilgi olmamakla birlikte, bazı kaynaklarda hicretten 23 yıl kadar önce doğduğu konusunda bilgiler yer almaktadır. Bu tarih, miladî 600 yılına tekabül etmektedir.¹⁰⁴ İbn Hacer, Eş‘as’ın Hicrî 40 (Miladî 661) yılında, 63 yaşında iken vefat ettiğini söylemektedir. Bu bilgiden hareketle Eş‘as’ın hicretten 23 yıl kadar önce doğduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Eş‘as’ın asıl ismi, “Ebû Muhammed Ma’dikerib b. Kays b. Ma’dikerib”dir.¹⁰⁶ Ancak daha çok “Eş‘as b. Kays el-Kindî” adıyla anılmıştır.¹⁰⁷ Asıl adı Ma’dikerib olduğu halde saçlarının dağınık, kıvrıkcık ve keçeleşmiş olmasından dolayı “Eş‘as” lakabıyla tanındı.¹⁰⁸ “el-Kindî” ise mensup olduğu kabilenin ismine bağlı olarak kendisine verilen nisbesidir. Güney Arabistan’da “hain” anlamında kullanılan “urfu’n-nâr” şeklinde bir lakabı olduğu söylenmekteyse¹⁰⁹ de muhtemelen bu lakap, sonraki dönemlerde Şifilerin onun hakkındaki bir yakıştırmasıdır. “Ebû Muhammed” ise onun künyesidir.¹¹⁰ Bazı kaynaklarda “başı yarık olan” anlamında “Eşec” lakabıyla anıldığı söylenmekteyse de¹¹¹ ilk kaynaklardan bu lakabın Eş‘as için değil, babası Kays için kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹¹²

¹⁰⁴ ez-Zirikli, III, 333; Çubukçu, “Eş‘as b. Kays”, *D.İ.A.*, XI, 455.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *et-Tehzib*, I, 227; el-Emîn, III, 463. Eş‘as’ın 63 yıl yaşadığı hakkındaki bilgilerin ortalama bir süre olabileceği göz önüne alırsa, doğum tarihinin yaklaşık bir tarih olarak verildiği söylenebilir.

¹⁰⁶ İbn Kuteybe, *el-Ma‘ârif*, s. 333; İbn Hacer, *et-Tehzib*, XII, 301; ez-Zehebî, *A’lâm*, II, 38.

¹⁰⁷ ez-Zirikli, III, 333.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 51; İbn Kuteybe, *el-Ma‘ârif*, s. 333; İbn Ebi’l-Hadîd, I, 292; ez-Zehebî, *A’lâm*, II, 38; İbn ‘Asâkir, IX, 119.

¹⁰⁹ Bk. el-Emîn, III, 463.

¹¹⁰ el-Mizzî, III, 286; İbn ‘Abdi’l-Berr, *el-İsti‘âb*, I, 109; Taberî, *el-Müntehâb*, s. 156.

¹¹¹ Reckendorf, “Eş‘as”, *İ.A.*, IV, 393; Çubukçu, “Eş‘as b. Kays”, *D.İ.A.*, XI, 455.

¹¹² İbnü’l-Esîr, *Usd*, I, 97; İbn Ebi’l-Hadîd, I, 292; el-Emîn, III, 463.

İlk kaynaklara göre Eş‘as b. Kays‘ın soy silsilesi şöyle verilmektedir: Eş‘as b. Kays b. Ma‘dikerib b. Muâviye b. Cebele b. ‘Adî b. Râbia b. Muâviye el-Ekremîn b. Hâris b. Muâviye b. Sevr b. Murte‘ b. Sevr (Kinde) b. ‘Ufeyr.¹¹³

Eş‘as‘ın annesi ise Kebşe bt. Yezîd b. Şurahbil b. Yezîd b. İmru‘l-Kays b. ‘Amr el-Maksûr b. Hucr (Âkilü‘l-Mürâr) b. ‘Amr b. Muâviye b. Hâris el-Ekber b. Muâviye b. Sevr b. Murte‘ b. Muâviye b. Sevr b. ‘Ufeyr‘dir.¹¹⁴

Eş‘as b. Kays‘ın İslâm‘dan önceki hayatı hakkında yeterince bilgi olmamakla birlikte kaynaklar, daha çok Eş‘as‘ın babasının intikamını alması hâdisesi üzerinde durmuştur. Eş‘as‘ın babası olan Kays, Kinde‘den olan Âkilü‘l-Mürâr kabilesinin emîri iken, diğer bir kabile olan Murâdîler tarafından öldürülür. Bunun üzerine Eş‘as babasının intikamını almak için Murâdîler‘e saldırır. Bu saldırıya Eş‘as‘la birlikte Kinde‘den üç birlik katılır. İbn Ebi‘l-Hadîd‘in anlattığına göre; bu birliklerden birinin başında Kebs b. Hânî b. Şurahbil, diğer birliğin başında el-Kaş‘am (veya Kasım) Ebû Cebr b. Yezîd el-Erkâm, bir diğerinin başında da Eş‘as bulunmaktaydı. Murâdîler savaş yapılmadan yenik düştüler, ancak Hâris b. Ka‘b oğullarının Murâdîler‘in yardımına gelmesi sonucu Eş‘as ve diğer Kinde birlikleri bu iki kabilenin hücumlarına dayanamayarak yenildiler. Savaşın sonunda Kebs b. Hânî ve el-Kaş‘am Ebû Cebr öldürüldü.¹¹⁵ Eş‘as ise Murâdîler tarafından esir alındı. Eş‘as daha sonra Murâdîler‘e 3.000 deve fidye vererek esaretten kurtulup memleketine geri döndü.¹¹⁶ Rivâyetlere göre bu hâdiseden önce ve sonra Araplarda esaretten kurtulmak için Eş‘as‘ın verdiği kadar fidye veren olmamıştır.¹¹⁷

¹¹³ İbn ‘Asâkir, IX, 119; el-Mizzî, III, 287; ez-Zehbî, *A‘lâm*, II, 37, 38; Hâlîfe b. Hayyât, *Tabakât*, s. 131. Eş‘as‘ın soy silsilesi konusunda bazı kaynaklarda farklılıklar göze çarpmaktadır. Bunlardan İbn ‘Abdi‘l-Berr Eş‘as‘ın soy silsilesini şöyle vermektedir: Eş‘as b. Kays b. Ma‘dikerib b. Muâviye b. Cebele b. ‘Adî b. Râbia b. Muâviye b. Hâris el-Asğar b. Hâris el-Ekber b. Muâviye b. Sevr b. Murte‘ b. Muâviye b. Sevr b. ‘Ufeyr. Bk. *el-İsti‘âb*, I, 109.

¹¹⁴ el-Mizzî, III, 287. el-Mizzî‘nin Eş‘as‘ın annesi için verdiği soy silsilesine göre babası ile annesinin soyu Hâris el-Ekber‘de birleşmektedir. el-Mizzî bu soy silsilesinde Murte‘ ile Sevr arasında Muâviye‘yi de zikretmektedir. Bu konuda İbn ‘Abdi‘l-Berr‘le mutabıktır. Krş. *el-İsti‘âb*, I, 109; *Tehzîbu‘l-Kemâl*, III, 287; Hâlîfe b. Hayyât, *Tabakât*, s. 131.

¹¹⁵ İbn Ebi‘l-Hadîd, I, 293.

¹¹⁶ İbn Kuteybe, *el-Ma‘ârif*, s. 333; İbn Ebi‘l-Hadîd, I, 293.

¹¹⁷ İbn Ebi‘l-Hadîd, I, 293; İbn Hazm, s. 426.

B. EŞ'AS b. KAYS'IN AİLESİ

Eş'as b. Kays, Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi Ümmü Ferve bt. Ebî Kuhâfe ile evlenmiştir.¹¹⁸ Bu evlilik, Hadramut ve Kindelilerin Hz. Ebû Bekir'in halîfeliğinin ilk zamanlarında valileri Ziyâd b. Lebîd'e karşı isyan girişimlerinden sonra gerçekleşmiştir. Bu isyan bastırılınca Eş'as esir edilip Medine'ye getirildi. Daha sonra tekrar bey'at eden Eş'as, Hz. Ebû Bekir tarafından Ümmü Ferve ile evlendirilmiştir.¹¹⁹ İbn Habîb'in anlattığına göre Ümmü Ferve, Eş'as'dan önce Temîm b. Evs ed-Dârî, sonra Ebû Ümâme b. Abdullah el-Becelî, sonra Ümeym b. el-Hâris el-Ezdî ile evlenmiştir. Ümmü Ferve'nin Ümeym b. el-Hâris el-Ezdî'den Cârîye isimli bir kızı da doğmuştur.¹²⁰ Rivâyetlerde Ümmü Ferve'nin bir gözünün kör olduğu anlatılmaktadır.¹²¹ Eş'as'ın Ümmü Ferve'den Muhammed, İshak ve İsmail adlı oğulları ile Kureybe, Hubâbe ve Ca'de adlı kızları doğdu.¹²²

Eş'as'ın Ümmü Ferve'nin dışında kimseyle evlendiği pek bilinmemektedir. Ancak İbn Kesîr'in Ahmed b. Hanbel'den naklettiği bir rivâyete göre; Eş'as, Medine'ye ilk geldiğinde Hz. Peygamber ona "Senin çocuğun var mı?" diye sormuş, Eş'as: "Sana gelirken bir oğlum oldu. Onu İbnetü'l-Cemed adlı zevcem doğurdu." diye cevaplamıştır. Fakat oğlunun öldüğünü söyleyince, Hz. Peygamber onu teselli etmiştir.¹²³ Bu rivâyetten Eş'as'ın Ümmü Ferve'nin dışında başka eşinin olduğu anlaşılmaktadır.

Eş'as'ın, adından en çok bahsettiren oğlu Muhammed olmuştur. Ebu'l-Kâsım diye de anılan Muhammed b. Eş'as, Muhtar es-Sakafî ayaklanmasında Muhtar'a karşı Mus'ab b. Zübeyr'in yanında yer aldı. Hicrî 67 (Miladî 687) yılında Muhtar es-Sakafî'nin adamları tarafından Kûfe'de öldürüldü.¹²⁴ Muhammed; Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali dönemlerine ve Hz. Hüseyin'in

¹¹⁸ İbn Sa'd, VIII, 196; İbn 'Asâkir, VIII, 341; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 460.

¹¹⁹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 334.

¹²⁰ İbn Habîb, s. 452.

¹²¹ İbn Ebi'l-Hadîd, I, 296.

¹²² İbn Sa'd, VIII, 196; İbn Ebi'l-Hadîd, I, 296; İbn A'sem, I [I-II], 69. İbn Mâkûlâ, el-İkmâl adlı eserinde Hübâbe'nin ismini Hübâne olarak verir. Onun rivâyetine göre Eş'as'ın bu kızı, 'Amr b. Osman b. Affan ile evlenmiştir. Bk. *el-İkmâl*, II, 373.

¹²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 86; ayrıca bk. İbn 'Asâkir, IX, 123.

¹²⁴ İbn Sa'd, V, 48; İbn Hacer, *et-Takrîb*, II, 57; İbn Hibbân, *Meşâhir*, I, 166; İbn Mâkulâ, I, 256; ez-Zirikli, VI, 39.

katline şahit oldu.¹²⁵ Öte yandan Müslim b. Akîl'in Emevîlere karşı ayaklanması sırasında yakalanmamak için Kûfe'de gizlenen Müslim'i Ubeydullah b. Ziyâd'a teslim eden kişi de Muhammed b. Eş'as olarak bilinmektedir.¹²⁶ Eş'as'ın ahfâdından Muhammed'in oğlu olan Abdurrahman, önceleri Haccâc'ın Horasan valiliğini yaparken sonradan Haccâc'a karşı ayaklanmış ve öldürülmüştür.¹²⁷

İshak b. Eş'as ise bazı vakalardan dolayı Abdülmelîk b. Mervân döneminde öldürülmüştür.¹²⁸

Eş'as b. Kays'ın adından en çok bahsettiren diğer bir çocuğu ise Hz. Hasan'ın da eşi olan Ca'de'dir.¹²⁹ Ca'de bt. Eş'as'ın İslâm Tarihinde adı, daha çok Hz. Hasan'ın zehirlenmesi hâdisesiyle öne çıkmıştır.¹³⁰ İlk dönem İslâm Tarihi kaynaklarının çoğunda Hz. Hasan'ın ölüm nedeni açıklanırken, eşi Ca'de tarafından zehirlenmesi sonucu vefat ettiği üzerinde durulur.¹³¹ Rivâyetlere göre Ca'de 1.000 dirhem para, bir miktar arazi ve Hz. Muâviye'nin oğlu Yezîd ile evlenme şartlarına karşılık Hz. Hasan'ı zehirlemek üzere Hz. Muâviye ile anlaşmış¹³² ve zehirlemek suretiyle Hz. Hasan'ın ölümüne neden olmuştur.¹³³ Daha sonra Hz. Muâviye Ca'de'ye olan vaatlerini yerine getirmiş; ancak Yezîd ile evlenme şartını yerine getirmemiştir. Bunun nedenini Yezîd, "Hasan'ın başına gelenlerin başıma gelmesini istemiyorum." diyerek açıklamıştır.¹³⁴ Bazı kaynaklar Hz. Hasan'ın kendi eceliyle veya başka hastalıklar nedeniyle öldüğünü ileri

¹²⁵ İbn A'sem, I [I-II], 69. el-Emîn, Muhammed'in Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi hâdisesinde Ömer b. Sa'd'la birlikte bulunduğunu söyler. Bk. *A'yânu's-Şi'â*, III, 464.

¹²⁶ İbn Hibbân, *Sikât*, II, 308; Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Söylemez, s. 192. Taberî'nin rivâyetine göre ise Muhammed b. Eş'as, Müslim b. 'Akîl'e önce emân verip, sonra onu öldürmüştür. Muhammed, Müslim'e gelir ve ona "Sana yalan söylemiyoruz, aldatılmayacaksın, sana hile yapılmayacak." der. Ayrıca emanda olduğunu söyler. Müslim, "Eman altında mıyım?" diye kesin teminat almak ister. Muhammed ise ona kesin teminat verir ve onu teslim alır. Ancak Müslim teslim olur olmaz Muhammed vaatlerini unutarak onu öldürür. Bk. *Târîh*, IV, 259.

¹²⁷ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 334; İbn A'sem, I [I-II], 69; ez-Zehabî, *A'lâm*, III, 531; İbn Hallikân, II, 38; Söylemez, s. 30.

¹²⁸ İbn A'sem, I [I-II], 69; İbn 'Asâkir, VIII, 185.

¹²⁹ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl* adlı eserinde, Hz. Hasan'ın Ca'de ile evliliğinin nasıl gerçekleştiğini detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bk. *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 293.

¹³⁰ Sarıçam, s. 297.

¹³¹ İbn 'Asâkir, IX, 139.

¹³² Kaynakların bir kısmı bizzat Yezîd'in Ca'de ile anlaşmış olduğunu söyler. Bk. el-Mizzî, VI, 253.

¹³³ İbnü'l-Esîr, *Usd*, II, 98.

¹³⁴ el-Mizzî, VI, 253; es-Suyûtî, s. 147.

sürmüşlerdir.¹³⁵ İbn Haldûn ise Ca'de'nin Hz. Hasan'ı zehirlemesi meselesini, Şifler tarafından uydurulmuş bir rivâyet diye niteler.¹³⁶

Bazı kaynaklar, Kays b. Eş'as b. Kays adında bir zatın Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi hâdisesinde Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yanında Kindeliler'den oluşan bir grup askerle birlikte bulunduğu bahsetmektedir.¹³⁷ Buna göre Eş'as'ın, Kays adında bir oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ilk kaynaklarda Eş'as b. Kays'ın çocukları hakkında verilen bilgiler arasında Kays diye bir oğlu olduğuna ilişkin bir bilgiyle karşılaşmadık.¹³⁸

Rivâyetlere göre Eş'as'ın, 'Afif b. Kays adında annebir olan bir kardeşi vardı.¹³⁹ Taberî'nin naklettiğine göre; 'Afif Abbas b. Abdulmuttalib ile hem dost hem de ticaret arkadaşı idiler. Hatta rivâyete göre Hz. Peygamber'in Mekke'de tebliğe daha yeni başladığı zamanlarda ticaret için Mekke'de bulunan 'Afif, Hz. Peygamber'in Kâbe'de namaz kıldığını görünce Hz. Abbas'a yeğenin ne yaptığını sorar. Hz. Abbas da onun yeni bir din ile Peygamber olarak gönderildiğini iddia ettiğini söyler. Taberî, 'Afif'in "Keşke o gün Müslüman olsaydım! Müslümanların dördüncüsü olurum." dediğini de rivâyet eder.¹⁴⁰

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Eş'as'ın 'Afif'in dışında İbrahim¹⁴¹ ve Seyf¹⁴² (veya Süfyan) adında iki erkek kardeşi daha vardı. İbrahim ve Seyf, Hicrî 10 (Miladî 632) yılında Eş'as'la birlikte Medine'ye gelip Müslüman olmuşlardı. Ayrıca Eş'as'ın Kuteyle adında bir kız kardeşi vardı. Rivâyetlere göre Eş'as Medine'ye geldiğinde Kuteyle'yi Hz. Peygamber'le nikâhlanmış ancak aralarında evlilik gerçekleşmeden Hz. Peygamber vefat etmiştir.¹⁴³

¹³⁵ İbn Kesîr, Hz. Hasan'ın Ca'de tarafından zehirlenmesi rivâyetinin sahih bir rivâyet olmadığını söyler. Bk. *el-Bidâye*, VIII, 47.

¹³⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Demircan, *İktidar*, s. 95-102.

¹³⁷ Bk. Söylemez, s. 114.

¹³⁸ Bu kişi muhtemelen Kays b. Muhammed b. Eş'as olmalıdır. Bk. İbn Hacer, *et-Takrîb*, II, 35; İbn 'Asâkir, IX, 140.

¹³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 35.

¹⁴⁰ Taberî, *Târîh*, II, 57; ayrıca bk. İbn Sa'd, VIII, 14. İbn Hacer, *et-Tehzîbu't-Tehzîb* adlı eserinde Afif'in Eş'as'ın amcası olduğunu söyler. Bk. *et-Tehzîb*, VII, 210.

¹⁴¹ Taberî, *el-Müntehâb*, s. 45; İbnü'l-Esîr, *Usd*, I, 43.

¹⁴² Taberî, *el-Müntehâb*, s. 45; İbnü'l-Esîr, *Usd*, II, 383. İbnü'l-Esîr, başka bir yerde Seyf'in adını Süfyan olarak vermiştir. Bk. *Usdu'l-Gâbe*, II, 321; Rivâyetlere göre; Eş'as b. Kays'ın liderliğindeki Kinde kabilesi, Medine'ye geldiğinde Hz. Peygamber Seyf'i kabilesi için müezzin tayin etmiştir. Bk. İbn Hazm, s. 426.

¹⁴³ İbn Sa'd, VIII, 116-117; İbn 'Asâkir, III, 227; Belâzurî, *Ensâb*, I, 456. Kuteyle'nin Hz. Peygamber'le nikâhlanması konusunda ileride daha geniş bilgilere yer vereceğimizden burada kısaca değindik.

C. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE EŞ'AS b. KAYS

1. Kinde Heyetinin Başında Medine'ye Gelmesi ve Müslüman Olması

Heyetler yılı olarak bilinen Hicretin 10. (Miladî 632) yılında¹⁴⁴ Eş'as b. Kays, Kinde kabilesinden oluşan bir heyetin başında Medine'ye geldi. İbn Hişâm'ın anlattığına göre bu heyette Eş'as'la birlikte 80 kişi bulunmaktaydı.¹⁴⁵ Heyette bulunanlar, saçlarını omuzlarına doğru taramış ve sürmelenmişlerdi. Üzerlerinde ipekten pervazlanmış Yemen kumaşından pardesüleri vardı. Mescid-i Nebevî'de Resûlullah'ın yanına girdiklerinde Resûlullah onlara “Siz Müslüman oldunuz mu?” diye sordu. Onlar da “Evet Müslüman olduk.” dediler. Resûlullah “O zaman üzerinizdeki bu ipekler de nedir?” diye sorunca bunun üzerine üzerlerindeki ipekleri çıkardılar.¹⁴⁶ Sonra Eş'as b. Kays Hz. Peygamber'e “Ya Resûlullah! “Biz Âkilü'l-Mürâr oğullarınız. Sen de Âkilü'l-Mürâr oğullarındansın.” dedi. Bunun üzerine Resûlullah etrafındakilere “Abbas b. Abdülmüttalib ve Rabîa b. Hâris'i kastediyorlar.” dedi.¹⁴⁷ Resûlullah onlara “Hayır biz Nadr b. Kinâne oğullarınız. Babamızın nesebini reddedip anamızın nesebine intisap etmeyiz.” dedi.¹⁴⁸

İbn Kesîr, Ahmed b. Hanbel'den naklettiği bir rivâyetinde, Eş'as'ın Hz. Peygamber'e, “Siz bizdensiniz.” demesinin nedenini şöyle açıklar: Eş'as Medine'ye geldiğinde kendisine karşı daha üstün bir muamele görmeyince böyle

¹⁴⁴ İbn Sa'd, I, 248; İbn 'Abdî'l-Berr, *el-İsti'âb*, I, 109; İbn Hâcer, *İsâbe*, I, 51; ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 260.

¹⁴⁵ İbn Hişâm, IV, 241-242; ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 85. İbn 'Abdî'l-Berr'e göre Kinde heyeti 60 kişi idiler. Bk. *İsti'âb*, I, 110; ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *Usd*, I, 98; Taberî, *Târîh*, II, 394. İbn Hâcer'e göre ise 70 kişi idiler. Bk. *el-İsâbe*, I, 51; ayrıca bk. el-Mizzî, III, 287; İbn Habîb, s. 291. İbn Sa'd ise heyetin sayısı hakkında sadece “10 kişiden fazla idiler” der. Bk. *et-Tabakât*, I, 248.

¹⁴⁶ Taberî, *Târîh*, II, 394; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, s. 573.

¹⁴⁷ İbn Hişâm Resûlullah'ın, “Abbas b. Abdülmüttalib ve Rabîa b. Hâris'i kastediyorlar” sözünü şöyle açıklar: “Abbas ve Rabîa tüccarlardı. Araplar onlara kimlerden olduklarını sorduklarında, onlar biz Âkilü'l-Mürâr oğullarınız derlerdi. Çünkü Kinde devlet sahibi bir kabileydi. Onlar Araplara biz Âkilü'l-Mürâr oğullarınız demekle şeref ve kuvvet buluyorlardı.” Bk. *Sîretu'n-Nebeviyye*, IV, 241-242.

¹⁴⁸ İbn Hişâm, IV, 241-242; ayrıca bk. İbn Kesîr, *Sîre*, IV, 181; Buhârî, *Târîhu's-Sağîr*, I, 37; el-Mizzî, I, 181; Taberî, *Târîh*, II, 394; İbn 'Asâkir, IX, 123; İbn Şebbe, II, 545. İbn Şebbe'nin anlattığına göre Eş'as'la birlikte Kinde heyetinin içinde Cefşîş (Mu'dân) b. el-Esved b. Ma'dikerîb, 'Amr b. Ebî'l-Keysem, İbn Ebî Sehr b. Cebele ve 'İmru'l-Kays b. 'Abs da bulunuyordu. Yine İbn Şebbe'nin anlattığına göre Hz. Peygamber'e siz bizdensiniz diyen Cefşîş (Mu'dân) b. el-Esved idi. Cefşîş'in bu sözü üzerine Hz. Peygamber, “Hayır biz Benî Nadr b. Kinâne'deniz. Öyle diyenler Abbas b. Abdülmüttalib ve Ebû Sûfyan b. Harb'tır.” demiştir. Bk. *Kitâbu Târîhi'l-Medîne*, II, 545-546.

bir yola başvurmuştur. Rivâyete göre Eş'as b. Kays, Kinde heyetiyle birlikte Resûlullah'ın yanına geldiğinde onu kendi aralarında en üstün bir kimse olarak görmediler. Bunun üzerine Eş'as, "Ya Resûlullah ben amcan oğluyum, siz bizdensiniz." dedi. Resûlullah da "Hayır biz benî Nadr b. Kinâne'deniz." dedi.¹⁴⁹ Resûlullah böyle deyince Eş'as Kinde heyetine dönerek: "Vallahi! Bundan sonra kim kendisini babasının soyunun dışında başkasına isnat ederse ona seksen değnek vururum." dedi.¹⁵⁰

Câbirî, Eş'as'ın bu tavrını ve Hz. Peygamber'in ona cevabını şöyle açıklar: Eş'as b. Kays Hz. Peygamber'le bir soy birliği kurmak istemişti. Hz. Peygamber'se bu meseleye iki açıdan cevap vermiştir. İlkin, Hz. Peygamber'le, amcası Abbas b. Abdulmüttalib'i Rabîa b. Hâris el-Kindî'ye bağlayan ilişkinin niteliği açısından; bu ticaret ve yolculuk ilişkisidir. Her ikisi de, yolculukları sırasında Kral Hâris, Âkilü'l-Mürâr'a mensup olmakla övünürdü. İkinci olarak, Hz. Peygamber ona, onlara mensup olan Nadr b. Kinâne oğullarının yani Kureyş'in, ana soyunu izlemediklerini, baba adlarını taşıdıklarını belirterek cevap verdi. Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in birkaç ninesi Yemenliydi. Dedesi Abdulmüttalib'in annesi, onun annesi ve ninesi Neccar oğullarındandı. Neccar oğulları ise aslen Yemenlidir. Ayrıca büyük dedesi Hâşim'in ninelerinden biri, Huzeyme'dendi. "Kureyş'in kavşak noktası" dedesi Kusay'ın annesi, Buceyle'dendi. Hz. Peygamber'in atalarından Ümmü Kilâb bt. Mürre, Da'd bt. Serîr b. Sa'lebe b. Hâris el-Kindî'ydi. Böylelikle, Hz. Peygamber'in bu sözü, "Analarımız Yemen'den olsa bile, nesebimiz Kureyş'te kalır." demektir.¹⁵¹

İbn Abbas'tan gelen başka bir rivâyete göre Hadramut'tan gelen bir heyet ki, bu heyetin içinde Eş'as b. Kays da vardı, Hz. Peygamber'in yanına geldiler. Hz. Peygamber'e: "Biz senden bir şey gizledik. Yanımızdaki bu gizli şey nedir?" diye sordular. Hz. Peygamber: "Sübhanallah! Bu işi kâhin ve kâhineler yapar ki; onlar da ateştedir." dedi. Heyettekiler "Peki biz senin Allah'ın resûlü olduğunu nasıl bileceğiz?" dediler. Resûlullah avucuna bazı çakıl taşları alıp; "Bunlar benim Allah'ın resûlü olduğuma şehâdet ederler." dedi. Bu sırada çakıl taşları avucunda

¹⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 85- 86; ayrıca bk. Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, VII, 274; el-Mizzî, XX, 238.

¹⁵⁰ İbn Hişâm, IV, 241-242; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 85-86; Taberî, *Târîh*, II, 394; ed-Dımaşkî, VI, 233.

¹⁵¹ Câbirî, s. 274-275.

tesbih etmeye başladılar. Bunun üzerine heyettekiler: “Biz senin Allah’ın resulü olduğuna şehâdet ederiz.” dediler.¹⁵²

Bu rivâyette anlatılan hâdise doğruysa bu heyet Kinde heyeti olmalıdır. Çünkü Eş’as Hadramut heyetiyle değil, Kinde heyetiyle birlikte Medine’ye gelmişti. Ancak bu rivâyet başka kaynaklarda geçmediği için tenkide açıktır.

Eş’as b. Kays ve beraberindeki Kinde heyetinin Medine’de ne kadar kaldıklarını bilmiyoruz. Ancak heyettekiler memleketlerine dönmeye karar verdiklerinde Hz. Peygamber’den izin istediler. Hz. Peygamber de heyetkilere hediyeler verdi. Eş’as’a ise diğerlerinden daha fazla hediyeler verip gitmelerine izin verdi.¹⁵³

2. Hz. Peygamber’in Eş’as b. Kays’ın Kız Kardeşi Kuteyle ile Nikâhlanması

Kinde heyeti Medine’ye geldiğinde Eş’as b. Kays, Hz. Peygamber’le kız kardeşini evlendirmek için teklifte bulundu. Hz. Peygamber de bu teklifi kabul etti. Hadramut’a dönen Eş’as, kız kardeşi Kuteyle’yi alıp Medine’ye doğru yola çıktı. Ancak daha yolda iken onlara Hz. Peygamber’in vefat haberi ulaştı. Böylelikle Hz. Peygamber’in Kuteyle ile evliliği gerçekleşmedi.¹⁵⁴

İbn Kesîr’in İbn Abbas’tan rivâyetle anlattığı bu hâdise şöyledir: Hz. Peygamber, Kinde kabilesinden olan Esmâ bt. Nûman¹⁵⁵ adında bir kadınla evlenmişti. Hz. Peygamber bu kadının yanına girdiğinde kadın Hz. Peygamber’e: “Senden Allah’a sığınırım.” dedi.¹⁵⁶ Kadın böyle deyince, Hz. Peygamber kızarak

¹⁵² Bk. ed-Dimaşkî, IX, 524. İbn Sa’d’da geçen bir rivayete göre Kinde heyetiyle birlikte Hadramut heyeti de Medine’ye gelmiştir. Ancak İbn Sa’d, rivâyetinde böyle bir hâdiseye yer vermemiştir. Bk. *et-Tabakât*, I, 262.

¹⁵³ İbn Sa’d, I, 248; İbn ‘Asâkir’in anlattığına göre Kinde heyeti memleketlerine dönmek istediğinde Hz. Peygamber, heyetkilere onar ukiyye Eş’as b. Kays’a ise oniki ukiyye verdi. Bk. *Târîhu Dimeşk*, IX, 123.

¹⁵⁴ İbn Sa’d, VIII, 116-117; İbn Kesîr, *Sîre*, IV, 590-591; İbn Seyyidi’n-Nas, II, 394.

¹⁵⁵ Başka bir rivâyette o kadının ismi, ‘Amre bt. Yezid el-Kilâbiye olarak verilmektedir. Bk. İbn Hişâm, IV, 304.

¹⁵⁶ Bazı rivâyetlerde Esmâ bt. Numan’a böyle davranmasını Hz. Peygamber’in hanımları telkin etmişlerdir. Rivâyet şöyledir: Hz. Peygamber Esmâ bt. Numan b. Esved b. Hâris b. Şurahbil b. el-Cûn b. Huçr b. Muâviye el-Kindî Âkilü’l-Mürâr’la evlenmişti. En güzel ve seçkin hanımlardanı. Hz. Peygamber yabancılarla (Kureyş dışından) evlenmeye başlayınca, Hz. Aişe şöyle dedi: “Elini yabancılarla uzattı. Neredeyse onu bizden alıkoacaklar.” Kinde heyeti geldiği sırada Hz. Peygamber Esmâ’ya talip olmuştu. Hanımları Esmâ’yı görünce kıskanıp, ona şöyle dediler: “Onun yanında şanslı olmak istersen o, yanına geldiğinde ondan Allah’a sığın.” Esmâ

dışarı çıktı. Hz. Peygamber'in bu durumunu Eş'as b. Kays görünce: "Ya Resûlullah bunun sana hiçbir zararı olmaz, ondan daha güzeli ve asili benim yanımda vardır." dedi. Hz. Peygamber: "Kimdir?" diye sorunca, Eş'as, "Benim kız kardeşim Kuteyle." dedi. Hz. Peygamber de onun teklifini kabul etti.¹⁵⁷ Rivâyetlere göre, bu izdivaç Hz. Peygamber'in vefatından iki ay önce gerçekleşmiştir.¹⁵⁸ Dolayısıyla Hz. Peygamber, Kuteyle bt. Kays'ı görmeden ve onunla evliliği gerçekleşmeden vefat etmiştir. İbn Sa'd'ın anlattığına göre, Eş'as Medine'den memleketine döndüğünde, kız kardeşini alıp Medine'ye doğru yola çıktı. Ancak daha yolda iken onlara Hz. Peygamber'in vefat haberi ulaştı. Eş'as ve kız kardeşi, bu haberi alınca irtidat edip memleketlerine geri döndüler.¹⁵⁹

Eş'as ve kız kardeşinin Hz. Peygamber'in vefat haberini duymaları üzerine memleketlerine geri döndükleri, doğru bir rivâyettir. Ancak bu haberi alır almaz irtidat ettiklerine ihtimal vermiyoruz. Kanaatimizce, bu konuda bize bilgi veren rivâyetlerde kronolojik bir hata vardır. Çünkü Eş'as, aradan uzun bir süre geçmeden Hz. Ebû Bekir döneminde kabilesiyle birlikte zekât meselesi nedeniyle irtidat etmişti. Hz. Ebû Bekir dönemindeki bu irtidat meselesinden önce, Eş'as'ın irtidat edip tekrar Müslüman olması için herhangi bir neden görünmemektedir. Eğer bu bilgiyi doğru kabul edersek, Eş'as'ın Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra irtidat ettiği, daha sonra bir şekilde tekrar ihtida ettiği ve aradan beş altı ay geçmeden Hz. Ebû Bekir döneminde aynı şekilde bir daha irtidat ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu ise akla pek uygun gelmemektedir. Kaldı ki kaynaklar her ne kadar bu konuda Eş'as için dinden çıkma anlamına gelen "irtidat" ifadesini kullansalar da, söz konusu olaydan Eş'as'ın tavrının, dinden çıkma değil merkezi otoriteye karşı bir ayaklanma olduğunu anlamaktayız. Nitekim ileride üzerinde daha detaylı duracağımız Kindelilerin isyan hareketi sonrasında Eş'as'ın Hz. Ebû Bekir'in huzurunda yaptığı savunmasından da bu anlaşılmaktadır.¹⁶⁰

Bazı rivâyetlere göre Hz. Peygamber vefat etmeden önce, Kuteyle bt. Kays için: "O, evlenme veya hicabının altına girip kendisini müminlere haram kılması

da onların dediğini yapınca, Hz. Peygamber ondan yüz çevirdi ve şöyle dedi: "Madem benden Allah'a sığınuyorsun. O zaman ailene geri dön." Bk. Câbirî, s. 275.

¹⁵⁷ İbn Kesîr, *Sîre*, IV, 590-591; ayrıca bk. İbn Sa'd, VIII, 116-117; İbn 'Asâkir, III, 230; İbn Habîb, s. 94-95; Belâzurî, *el-Ensâb*, I, 456.

¹⁵⁸ İbn Kesîr, *Sîre*, IV, 590-591.

¹⁵⁹ İbn Sa'd, VIII, 116-117; ayrıca bk. İbn 'Asâkir, III, 230.

¹⁶⁰ Bk. Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, s. 319; İbn A'sem, I [I-II], 69-70.

konusunda serbesttir. Kendi tercihine göre karar verebilir.” demiştir.¹⁶¹ İbn Kesîr’in Ebû Ubeyd’den naklen anlattığına göre, Hz. Peygamber böyle bir vasiyette bulunmamıştır.¹⁶²

Hz. Ebû Bekir döneminde, Kinde kabilesi zekât meselesinden dolayı irtidat edince, Hz. Ebû Bekir, İkrime b. Ebû Cehil’i bu kavmin üzerine gönderdi. Askerleriyle beraber Kinde’den irtidat edenleri mağlup eden İkrime b. Ebû Cehil, bu sırada Kuteyle ile evlenmiştir. İkrime’nin Kuteyle bt. Kays’la evlendiği haberi Hz. Ebû Bekir’e ulaştınca çok kızmış ve: “Korkarım ki, o ikisini de yakacağım.” demişti. İkrime, Medine’ye geldiğinde Hz. Ebû Bekir, onun boynunu vurmak istemiş; ancak Hz. Ömer buna mani olmuştu. Hz. Ömer, Hz. Peygamber’in Kuteyle ile izdivaçta bulunmadığını ve Kuteyle’nin irtidat ettiğini söyleyerek, onun Allah ve Resûlünden berî olduğunu, dolayısıyla müminlerin annelerinden olmadığını ileri sürmüştü. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, İkrime b. Ebû Cehil’in boynunu vurmaktan vazgeçmiştir.¹⁶³

D. HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİNDE EŞ‘AS b. KAYS

1. Kinde Kabilesi ile Birlikte İsyana Etmesi

Hz. Ebû Bekir döneminde, irtidat eden üç grup vardı. Bunlar; Hz. Peygamber’in vefatından sonra dinden dönenler, kendilerine belli bir çevre oluşturup, peygamberlik iddiasında bulunan mütenebbîler ve zekât vermekten kaçınanlar.¹⁶⁴ Kindeliler de Hicrî 11 (Miladî 633) senesinde¹⁶⁵ bunlardan üçüncüsü olan zekât meselesi dolayısıyla isyana kalkışmışlardı.¹⁶⁶

¹⁶¹ İbn Seyyidi’n-Nas, II, 394.

¹⁶² İbn Kesîr, *Sîre*, IV, 590-591.

¹⁶³ İbn Sa’d, VIII, 116-117; İbn Kesîr, *Sîre*, IV, 591; İbn ‘Asâkir, III, 227; İbn Sa’d, Kuteyle’nin irtidat etmesinden dolayı Hz. Peygamber’le olan nikâhının da bozulduğunu ileri sürer. İbn Sa’d’ın başka bir rivâyetine göre ise Kuteyle, irtidatından sonra Kays b. Mekşuh el-Murâdî ile evlenmiştir. Bk. *et-Tabakât*, VIII, 117. Algül, Hz. Peygamber’in vefatından sonra Kuteyle’nin Hz. Ebû Bekir’le evlendiğini ileri sürmektedir. Bu bilgiye hangi kaynaktan ulaştığını bilmiyoruz; ancak yukarıda ele aldığımız rivayetlerin bize verdikleri bilgileri göz önüne aldığımızda böyle bir şeyin mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. Bk. Algül, “Hadramut”, *D.İ.A.*, XV, 66.

¹⁶⁴ Çelebi, *Örnek Halîfeler Dönemi*, s. 13-14.

¹⁶⁵ Kehhale, III, 999. İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medine* adlı eserinde, bu irtidat hâdisesinin Hicri 12 yılında gerçekleştiğini rivâyet eder. Bk. II, 544.

¹⁶⁶ Fayda, *İslamiyet’in Güney Arabistan’a Yayılışı*, s. 125.

Rivâyete göre Hz. Peygamber, Ensardan Ziyâd b. Lebîd el-Beyâdî'yi Hadramut'a vali tayin etti.¹⁶⁷ Ziyâd, kararlı ve sağlam bir insandı. O, zekât olarak Kindeli bir kimseden genç bir dişi deve aldı. Kindeli, bu deveyi kendisine geri vermesini ve onun yerine başka bir deve almasını Ziyâd'dan istedi. Ziyâd, bu deveye zekât damgasını vurduğundan bu isteği reddetti. Eş'as b. Kays kendisine başvurulunca, Ziyâd'a bu hususta ricada bulundu. Ancak Ziyâd, Eş'as'ın da ricasını kabul etmedi. Başkaları da araya girdiği halde ricaları kabul etmeyen Ziyâd: "Damgalanmış bir deveyi geri veremem." diyerek kararında ısrar etti.¹⁶⁸

Vâkıdî'nin rivâyetine göre; Eş'as, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Arapların eski dinlerine geri döndüklerini, kendilerinin de Hz. Ebû Bekir'in etrafında toplanamayacaklarını belirterek Kindelilere: "Dediğimi yaparsanız, hepiniz birleşir yurdunuzu müdafaa edersiniz. Biliyorum ki Araplar, Benî Teym kabilesine boyun eğmez." diyerek Kindelileri Halife'ye karşı kıskırtmıştı.¹⁶⁹ Bunun üzerine, Kinde kabilesinin hepsi Ziyâd'a karşı ayaklandılar. Sadece Kinde'den es-Sekûn ve el-Hâris¹⁷⁰ koluna mensup olanlar Ziyâd'ın yanında yer aldılar. Ziyâd yanındaki Müslümanlarla birlikte, asilere gece baskını yaptı. Asilerin bir kısmını öldürdü; diğer bir kısmını da esir aldı. Belâzurî'nin naklettiğine göre, Ziyâd'ın önce saldırdığı kabile Kinde'nin el-Karîd adlı koluydu. Daha sonra bütün Kinde kabilesi bu isyana katılmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁷ Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, s. 253; İbn Sa'd, III, 448; el-Belâzurî, *Futûh*, s. 146; İbn 'Asâkir, IX, 133-134. Başka rivâyetlere göre; Ziyâd'ı Hadramut'a vali olarak gönderen Hz. Ebû Bekir idi. Bk. İbn Ebi'l-Hadîd, I, 294. Taberî'ye göre ise Hz. Peygamber, Kinde üzerine Muhâcir'i vali olarak tayin etmişti ancak o, Hz. Peygamber'in vefatına kadar hastalandığı için oraya gitme imkanı bulamadı ve Ziyâd b. Lebîd'e bir mektup yazarak kendi vazifesine de bakmasını rica etti. Daha sonra Hz. Ebû Bekir, Muhâcir'i ridde olayları sebebiyle Yemen üzerinden Hadramut'a göndermiştir. Bk. *Târîh*, II, 544; ayrıca bk. Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 125; Algül, "Hadramut", *D.İ.A.*, XV, 66.

¹⁶⁸ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 146; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 68-69.

¹⁶⁹ Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, s. 254, 263. Vâkıdî, Eş'as'la ilgili böyle bir rivâyette bulunsa da bize göre Eş'as'ın isyan hareketine dâhil olması, tamamen kabilesinin içerisine düştüğü mağduriyet durumunu izale etme kaygısından kaynaklanmaktadır. Nitekim Eş'as, bu olaydan önce Kinde heyetiyle Medine'ye geldiğinde Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşiyle nişanlanmış ve bu vesileyle özellikle Hz Ebû Bekir'le yakın ilişki kurmuştur. Böyle bir yakınlığa rağmen Eş'as'ın, Hz. Ebû Bekir'i kabilesinden veya başka bir nedenden dolayı Halife olarak tanımaması pek muvafık görünmüyor. Vâkidî, aynı zamanda Eş'as'ın amca oğullarından olan 'İmru'l-Kays b. 'Abs ile bu konuda yaptığı tartışmayı uzunca anlatmaktadır. Bk. *Kitâbu'r-Ridde*, s. 254-256; ayrıca bk. İbn A'sem, I [I-II], 64-68.

¹⁷⁰ Vâkıdî, bu kolun el-Hâris değil, es-Sekâsik olduğunu anlatır. Bk. *Kitâbu'r-Ridde*, s. 278.

¹⁷¹ el-Belâzurî, s. *Futûh*, 146; Taberî, *Târîh*, II, 544; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 68-69. Vâkıdî'nin rivâyetine göre ise Kindeliler zekat verme konusunda ikiye bölünmüşlerdi, bir kısmı zekatı vermeye taraftar iken diğer bir kısmı buna karşı çıkmıştır. Bk. *Kitâbu'r-Ridde*, s. 256.

Başka rivâyetlere göre ise Eş‘as, ilk etapta isyana katılmamıştı. Ancak Ziyâd b. Lebîd, esirler ve ganimet mallarıyla dönerken Eş‘as b. Kays’ın kabilesiyle oturdukları bölgeden geçmişti. Bu sırada, esir olan kadın ve çocuklar yüksek sesle bağırıp ağlıyorlardı. Eş‘as b. Kays, bu durumu kendisine yediremedi.¹⁷² Bunun üzerine Eş‘as, yakın akrabası olan Benî Mürre, Benî ‘Adî ve Benî Cebele’den Ziyâd’a karşı koymak üzere bir birlik oluşturdu. Ziyâd’ın da Muhâcir ve Ensâr ile Sekûn ve Sekâsik kabilelerinden oluşan bir ordusu vardı. Her iki ordu Hadramut’un bir şehri olan Terîm’de karşılaştılar. Eş‘as’ın Ziyâd’ı muhasara altına alması üzerine Ziyâd, Muhâcir b. Ümeyye’den yardım istedi. Muhâcir b. Ümeyye, 1.000 süvarilik bir birlik ile Ziyâd’ın yardımına gitti. Eş‘as’ın etrafına da Kindeli birçok kabile toplandı. Bu sayede Müslüman birlikleri kuşatma altına alındı.¹⁷³ Bu arada Ziyâd, durumu Hz. Ebû Bekir’e bildirdi. Hz. Ebû Bekir, Eş‘as’a hitaben bir mektup yazarak ona Allah’tan korkup onun dinine dönmesini tavsiye etti. Mektubun devamında “Şayet valim Ziyâd sizi dininizden döndürmeye ve zekât vermemenize neden olmuşsa onu azleder, yerine sevdiğiniz bir vali tayin ederim.” deyip mektubu bir elçiyle Eş‘as’a gönderir.¹⁷⁴ Eş‘as, mektubu açıp okuduktan sonra elçiye: “Arkadaşın Ebû Bekir, kendisine muhalefet ettiğimizden dolayı bizi kâfir olarak görüyor. Fakat kavminden birçok kişiyi öldüren arkadaşını (Ziyâd’ı) kâfir görmüyor.” dedi. Elçinin de “İslâm cemaatine muhalefet ettiğinden dolayı Allah’ın buyruğu gereği kâfir olarak değerlendirilmeyi hak etmiş durumdasın.” demesi üzerine, Eş‘as’ın yakın akrabalarından Benî Mürre’den bir genç, ortaya atılıp elçiyi öldürdü. Bu olay, büyük tepkilere neden oldu. Çünkü elçiyi öldürmemek onların da öteden beri uydukları bir prensipti. Eş‘as, kavmine: “Panik yapmayınız, o hepimizin küfrüne tanıklık etti. Ayrıca ben onun öldürülmesi için emir vermedim.” diyerek durumu yatıştırdı.¹⁷⁵

Bu olaydan sonra, Ziyâd b. Lebîd ile Eş‘as b. Kays başkanlığındaki birlikler arasında çetin çatışmalar oldu. Eş‘as, Ziyâd ve askerlerini Terîm şehrinde kuşatma altında tutarak onlara zor anlar yaşattı. Ziyâd, durumu tekrar Hz. Ebû

¹⁷² el-Belâzurî, *Futûh*, s. 146-147.

¹⁷³ İbn A’sem, I [I-II], 61-62; el-Belâzurî, *Futûh*, s. 146-147; ayrıca bk. İbn ‘Asâkir, IX, 133-134.

¹⁷⁴ Vâkıdî, *Kitâbu’r-Ridde*, s. 285-286.

¹⁷⁵ Vâkıdî, *Kitâbu’r-Ridde*, s. 287-288; İbn A’sem, I [I-II], 56; daha geniş bilgi için bk. Arı, M. Salih, s. 142-147.

Bekir'e yazdı. O da sahabelerin ileri gelenleri ile görüşüp bu konudaki düşüncelerini aldı. Sahabelerden Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin: "Şayet bu yıl onların zekâtından vazgeçersen onların hakka dönmelerini umuyorum." demesi üzerine¹⁷⁶ Hz. Ebû Bekir, "Onlar ya hakka dönerler ya da Resûlullah'a verdikleri zekât hayvanının boynundaki ipi bile benden esirgerlerse onlarla ebedi olarak savaşıyorum." diyerek bu konudaki kararlılığını gösterdi.¹⁷⁷

Ziyâd ve Muhâcir'in yanlarındaki askerlerle birlikte, Eş'as b. Kays'ın başında bulunduğu Kindelilerle çarpışmaları, Kindelilerin hezimetiyile sonuçlandı ve Kindeli askerlerin birçoğu öldürüldü.¹⁷⁸ Vâkîdî'nin anlattığına göre Ziyâd, öncelikle Kinde kabilesinin Benî Hind, Benî 'Atike, Benî Hucr ve Benî Cemr kollarıyla savaşmış ve hepsini hezimete uğratmıştı. Bu hâdiseden sonra Eş'as, kalkıp Kinde kabilesinin amca oğullarından olan Benî Mürre kabilesine sığınmış ve Ziyâd'ın kendi kabilesine neler yaptığını anlattıktan sonra Ziyâd'la savaşmak üzere kendilerinden yardım istemişti. Bu kabileden Eş'as'a yardım etmek üzere 1.000 atlı katılmıştı. Daha sonra Eş'as ve adamları, Ziyâd'a karşı savaşmak üzere yola çıktılar. Ancak Ziyâd ve askerleri Eş'as'ın bu yeni kuvvetini de hezimete uğratmayı başardı.¹⁷⁹ Kindeliler daha fazla kayıp vermemek için en-Nüceyr adlı kalelerine sığındılar. Ziyâd ve Muhâcir, askerleriyle birlikte kaleyi muhasara altına aldılar. Eş'as b. Kays ve yanındakiler, muhasaraya daha fazla direnemeyeceklerini anlayınca kendilerinden bazıları için emân istediler.¹⁸⁰ Bazı rivâyetlere göre Eş'as, yanında bulunanlardan 70 kişi için emân istedi.¹⁸¹ Ancak Eş'as, kendisini emân istenilen kişiler arasına koymadı.¹⁸²

¹⁷⁶ Vâkîdî, *Kitâbu'r-Ridde*, s. 294; Arı, s. 145.

¹⁷⁷ el-Mizzî, III, 290; Arı, s. 145.

¹⁷⁸ Vâkîdî, *Kitâbu'r-Ridde*, s. 278-279.

¹⁷⁹ Vâkîdî, *Kitâbu'r-Ridde*, s. 282-283.

¹⁸⁰ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 146-147; Vâkîdî, *Kitâbu'r-Ridde*, s. 309; İbn A'sem, I [I-II],61-62; İbn Sa'd, VI, 99. Halife b. Hayyat'ın rivâyetine göre; Eş'as, kendisiyle birlikte hareket eden kabilesinden habersiz olarak kendisi, ailesi ve malının serbest bırakılması karşılığında en-Nüceyr kalesinin kapılarını açacağı konusunda Ziyâd ve Muhâcir'le anlaşmıştır. Bk. *Târîhu Halfe*, s. 76; ayrıca bk. İbn 'Asâkir, IX, 130. Bu rivâyete göre Eş'as, bu anlaşmaya uyarak kabilesine bir nevi ihanet etmiştir. Ancak bu rivayet Eş'as için sonraki dönemlerde resmedilen ihanet figürelerine bir eklenti olabilir.

¹⁸¹ İbn 'Asâkir, IX, 134; el-Mizzî, III, 290; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, XII, 207; ez-Zehbî, *A'lâm*, II, 39.

¹⁸² Rivâyetlere göre Eş'as'ın kendisini emân istenilen kişiler arasında zikretmemesinin nedeni şöyle açıklanır: Ma'dan b. el-Esved b. Ma'dikerib adlı Cifşîş el-Kindî diye anılan bir kişi, Eş'as'ın kemerinden tutup "Beni emân istenen kimseler arasına koy." dedi. Bunun üzerine Eş'as da kendi ismini silip onun ismini listeye yazdı. Bk. el-Belâzurî, *Futûh*, s. 147; ayrıca bk.

Eş'as b. Kays, en-Nüceyr kalesinden inip Ziyâd b. Lebîd ile Muhâcir'in yanına geldi. Ziyâd ile Muhâcir, kalede bulunanların birçoğunu öldürdüler, kadın ve çocuklarını esir aldılar; Eş'as'ı da yargılayıp cezalandırmak istediler. Ancak Eş'as, kendisini Hz. Ebû Bekir'e göndermelerini ve kendisinin halîfe tarafından yargılanmasını istedi. Onlar da Eş'as'ın bu isteğini kabul edip onu Medine'ye gönderdiler.¹⁸³ Başka rivâyetlere göre Hz. Ebû Bekir, Ziyâd ve Muhâcir'e kimsenin öldürülmemesini emreden bir yazı göndermişti. Ancak bu yazı, ellerine geç ulaştığı için kalede bulunanların katline engel olamadı. Eş'as ise bu emirden istifade edip kendisi hakkında halîfenin hüküm vermesini istedi. Medine'ye gelen Eş'as, Halîfe'ye Ziyâd ile olan mücadelesinin sebeplerini anlatarak, onun hakkındaki şikâyetlerini söyledi. Dinden dönmediğine yemin edip; affedilmesini istedi.¹⁸⁴ İbn Asâkir'in anlattığına göre Eş'as, esir edilip zincire bağlandıktan sonra, Hz. Ebû Bekir'e gönderildi. Eş'as, Medine'ye getirildiğinde Hz. Ebû Bekir ona: "Ahdine uymayan kimseye Allah'ın ne yaptığını gördün mü?" diye sordu. Eş'as ise: "Benim payıma düşen hataya karşılık O'ndan iyilik gördüm." dedi. Hz. Ebû Bekir: "Peki sana ne yapmamı bekliyorsun?" diye sorunca, Eş'as: "Senden bana emân vermeni, beni bu zincirlerden kurtarmanı ve Ümmü Ferve ile evlendirmeni bekliyorum." dedi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir de onun dediği gibi yaptı.¹⁸⁵

Başka rivâyetlere göre, Kinde'nin Benî Velî'a kabilesi Hz. Peygamber'in vefatından önce irtidat etmişti. Hz. Peygamber'in vefat haberi Ziyâd b. Lebîd'e ulaşınca o, halkı Hz. Ebû Bekir'e bey'at etmeye çağırdı. Benî Velî'a kabilesi hariç herkes ona bey'at etti. Bunun üzerine Ziyâd b. Lebîd, bu kabileye gece baskını yapıp onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu olay üzerine Eş'as b. Kays da irtidat edip, en-Nüceyr kalesine sığındı. Ziyâd b. Lebîd ile Muhâcir, ona karşı birleşip, kaleyi kuşattılar. Hz. Ebû Bekir, Uman'dan dönen İkrime b. Ebû Cehil'i onlara yardıma gönderdi. İkrime b. Ebû Cehil yardım için geldiğinde, en-Nüceyr kalesi

el-Yâ'kûbî, II, 90; ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 39; Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 126.

¹⁸³ Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, s. 315; Arı, s. 146-147; Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 126.

¹⁸⁴ Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *D.İ.A.*, XI, 456.

¹⁸⁵ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 148; ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *Usd*, I, 98; İbn Sa'd, V, 7; İbn 'Asâkir, IX, 134; İbn Ebi'l-Hadîd, I, 291-295; el-Mizzî, III, 290.

fethedilmişti. Hz. Ebû Bekir, Ziyâd ve Muhâcir'e ganimet mallarından İkrime'ye de vermelerini istemişti. Onlar da bu isteği yerine getirdiler.¹⁸⁶

Belâzurî'nin anlattığı başka bir rivâyete göre Hz. Ebû Bekir, Ziyâd b. Lebîd'e ve Kindelilerin valisi olan Muhâcir b. Ebî Ümeyye el-Mahzûmî'ye mektup yazıp bir araya gelmelerini, birlikte hareket etmelerini, kendisi için bey'at almalarını ve zekât vermekten kaçınanlarla savaşmalarını emretti. Ayrıca onlara, kâfirlere karşı müminlerden, isyan ve muhalefet edenlere karşı da itaat edenlerden yardım istemelerini yazdı. Onlar Kindeli bir adamdan zekât olarak genç bir deve almışlardı. Bu adam, onlardan bu deve yerine bir başkasını almalarını istedi. Muhâcir, onun isteğini olumlu karşıladı. Ancak Ziyâd, devenin alınmasında ısrar edip "Zekât damgası vurulan bu deveyi geri veremem." dedi. Bunun üzerine Benî 'Amr b. Muâviye kabilesi bir araya toplandı. Ziyâd, onların saldırıda bulunmalarına fırsat vermeden onlara gece baskını yaptı ve askerleriyle birlikte Benî 'Amr b. Muâviye kabilesini hezimete uğrattı. Daha sonra Ziyâd, Muhâcir'le birleşip bu kabileden kalanları esir aldı. Esirler arasında kadın ve çocuklar da vardı. Bu durum karşısında boş durmayan Kinde'nin diğer kollarının ileri gelenleri, Eş'as b. Kays'la birlikte Ziyâd ve Muhâcir'in üzerine yürüdüler. Bu iki kumandan onlarla çok şiddetli bir savaşa tutuştu. Sonunda Kindeliler en-Nüceyr kalesine sığındılar. Bunun üzerine Ziyâd ve Muhâcir, kaleyi kuşattı. Muhasara Kindelilere çok ağır gelince, Eş'as verilecek karara razı olup kaleyi teslim etti.¹⁸⁷

2. Hz. Ebû Bekir'e Tekrar Bey'at Etmesi ve Onun Kız Kardeşi Ümmü Ferve'yle Evlenmesi

Kinde kabilesiyle birlikte irtidat eden Eş'as b. Kays, sığındıkları kaleyi Ziyâd b. Lebîd ve Muhâcir b. Ebî Ümeyye'nin ciddi muhasarası sonunda dayanamayıp teslim etmeye karar verdi. Bu arada kabilesinden 70 kişi için eman istediği halde kendisini bundan hariç tutan Eş'as, öldürülmekten son anda kurtulmuştu. Eş'as b. Kays, kendisini öldürmek isteyen Ziyâd ve Muhâcir'e karşı durumunu zekice savunmuş ve onlara kendisini Halîfe'nin yargılaması gerektiğini kabul ettirmişti. Başka rivâyetlere göre ise o, Hz. Ebû Bekir'in Ziyâd'ın eline son

¹⁸⁶ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 148.

¹⁸⁷ İbn Sa'd, VI, 99; el-Belâzurî, *Futûh*, s. 150; el-Mizzî, III, 290; daha geniş bilgi için bk. İbn A'sem, I [I-II], 55-70.

anda yetişen ve kimsenin öldürülmemesini emreden mektubundan istifade edip ölümden kurtulmuştu.¹⁸⁸ Daha sonra irtidat eden Kindeliler Eş'as b. Kays'la birlikte Ziyâd, Muhâcir ve sonradan kendilerine katılan İkrime b. Ebû Cehil tarafından Medine'ye götürüldü.¹⁸⁹

İbn A'sem, Eş'as ve Kindelilerin esir edilip Hz Ebû Bekir'e getirilişini şöyle anlatır: “Ziyâd b. Lebîd Kindelilerden geriye kalanları topladı. Onlar 80 kişiydi. Demirden kelepçelere bağlı olarak Hz. Ebû Bekir'e götürüldüler. Esir olarak Medine'ye girdiklerinde Eş'as, Hz. Ebû Bekir'in önüne gelip durdu. Hz. Ebû Bekir Eş'as'ı görünce: “Seni bu hale düşüren Allah'a hamdolsun ey nefsinin düşmanı.” dedi. Bunun üzerine Eş'as: “Allah ömrüm boyunca beni sana karşı bu hale düşürmemiştir. Benim kavmim, isyana karşı durmakla bana itaat etti, savaşmakla da bana isyan etti. Bunlar bendendir başka kimseden değil, senin arkadaşın olan bu Ziyâd zalimce ve düşmanca benim kavmimi katletti. Ancak sen bunu bilmiyorsun.” dedi. Ömer b. el-Hattab öne atılarak: “Ey Resûlullah'ın halîfesi! Bu Eş'as, Müslüman olarak Resûlullah'a iman etti. Kur'an okudu ve Mescid-i Haram'ı haccetti. Ancak sonra dinden döndü, dinini değiştirdi ve zekâtı menetti. Allah Resulü ise 'Dinini değiştireni öldürün.' demiştir. Onun kanı helaldir.” Deyince; Eş'as: “Ey Resûlullah'ın halîfesi ben dinden dönmedim, dinimi değiştirmedim, malımda da cimrilik yapmadım. Fakat senin görevlendirdiğin Ziyâd, suçsuz yere kavmime zulmetti ve onları öldürdü. İşte bu anlattığım nedenlerden dolayı kavmime yardım ettim ve Ziyâd'la savaştım. Yoksa bu olaylar benden kaynaklanmadı. Beni ve halkımı bağışla, Yemen'deki bütün esirleri de serbest bırak. Beni Ümmü Ferve'yle evlendirmen üzerine gerçekleşecek akrabalığımız sebebiyle sana bir yardımcı ve arkadaş olayım ki, bu Ömer b. el-Hattab'ın dediğinden daha hayırlıdır.” dedi. Eş'as'ın bu anlattıkları üzerine, Hz. Ebû Bekir başını yere eğip düşünmeye başladı. Bir süre düşündükten sonra Hz. Ebû Bekir başını kaldırdı ve “Dediğini yapacağım.” dedi. Eş'as ve Kinde'den olan diğer bütün esirlerin kelepçelerini çözdürdü ve onları serbest bıraktı. Daha sonra Hz. Ebû Bekir, Eş'as'ı kız kardeşi Ümmü Ferve'yle evlendirdi

¹⁸⁸ İbn A'sem, I [I-II], 68.

¹⁸⁹ İbn 'Asâkir, IX, 129-133; ez-Zehbî, A'lâm, II, 39.

ve ona çeşitli ihsanlarda bulundu. Bundan sonra Eş‘as, Hz. Ebû Bekir’in yanında gayet kıymet ve saygıyla karşılandı.¹⁹⁰

Bazı kaynaklar, Hz. Ebû Bekir’in vefatından önce; hayattayken yapması gerekirken yapmadığı şeyleri sayarken, bunlar arasında Eş‘as’a da yer verdiğini rivâyet ederler. Buna göre Hz. Ebû Bekir, Eş‘as Kindelilerle birlikte irtidât ettiği sırada esir edilip kendisine getirildiğinde onun boynunu vurdurmak istemiş; fakat sonradan bundan vazgeçtiği için vefatından önce bunu yapmadığına pişman olduğunu dile getirmiştir.¹⁹¹ Ancak bu tür rivâyetler, Şiîlerin sonradan Eş‘as hakkında çizdikleri portrelerin doğruluğunu desteklemek amacıyla ortaya atılmış rivâyetler olabileceği ihtimaliyle değerlendirilmelidir.

Belâzurî’nin anlattığına göre, Hz. Ebû Bekir, Eş‘as’ı Ümmü Ferve’yle evlendirince Eş‘as kılıcını çekip Medine sokaklarına daldı. Rastladığı her deveyi kesip kurban etmeye başladı. İnsanlar onu bu halde görünce, Eş‘as küfre döndü diye bağırmaya başladılar. Eş‘as, kılıcını kınına koyduktan sonra onlara dönüp “Hayır ben küfretmedim. Şu adam beni kız kardeşiyle evlendirdi. Bu velimemden başka bir şey değildir.” dedi. Kestiği bütün develerin parasını ödedi. Deve sahipleri dâhil bütün Medinelileri ziyafete davet etti.¹⁹²

Birçok kaynakta, Eş‘as’ın Ümmü Ferve’yle evliliğinin Eş‘as’ın Medine’ye esir olarak getirilmesinden sonra gerçekleşmiş olduğu şeklinde ifade edilmektedir. Ancak esir olarak Medine’ye getirilince, Eş‘as’ın direk olarak Hz. Ebû Bekir’e Ümmü Ferve’yle evliliği için teklifte bulunması, onun daha önce Ümmü Ferve’yle ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. İbnü’l-Esîr’in de bu konudaki rivâyeti bu ilişkinin varlığını desteklemektedir. İbnü’l-Esîr’e göre Eş‘as, daha önce Kinde heyetiyle Hz. Peygamber’in yanına geldiğinde, Hz. Ebû Bekir’in kız kardeşi olan Ümmü Ferve’yi istemiş ve onunla nikâhlanmayı ikinci gelişine bırakmıştı. Fakat Hz. Peygamber vefat edince Eş‘as irtidat etmişti. Ridde olaylarından sonra esir olarak Medine’ye getirildiğinde Eş‘as, Hz. Ebû Bekir’e: “Sen beni bağışla, beni esirlikten kurtar ve beni affedip benim gibilere ne yaptıysan bana da aynı şeyi yapıp zevcemi bana iade et. Sen, bana bu iyiliği

¹⁹⁰ Vâkıdî, *Kitâbu’r-Ridde*, s. 319; İbn A‘sem, I [I-II], 69-70.

¹⁹¹ Bk. İbn ‘Abd Rabbih, IV, 268.

¹⁹² el-Belâzurî, *Futûh*, s. 148; ayrıca bk. İbn Ebi’l-Hadîd, I, 296; İbn ‘Asâkir, IX, 131; ez-Zehebî, *A‘lam*, II, 39; el-Mizzî, III, 290.

yapacak olursan benim ÷lkemin halkı arasında, Allah'ın dinine en yararlı kişi olduğumu g÷receksin.” deyince; Hz. Eb÷ Bekir, onun kanını bağışlayıp ona ailesini vermiş, o da Hz. Ömer'in hilafeti sırasında Irak fethine katılana kadar Medine'ye yerleşmişti.¹⁹³

Eş'as'ın, Hz. Eb÷ Bekir'in kız kardeşiyle evlenme isteği, siyasî bir arka plandan bağımsız dñřünülemez. Kindelilerin lideri olarak Eş'as'ın, İslâm devletinin ikinci adamı olan Hz. Eb÷ Bekir'in kız kardeşiyle evlenme teşebbüsü bunu göstermektedir.¹⁹⁴ Hz. Eb÷ Bekir'in, Eş'as'ı affetmesi ise muhtemelen onun nüfuzundan istifadeye dönük olmalıdır. Nitekim Hz. Eb÷ Bekir'in hilâfetinin ilk zamanlarında, dinden dönenler ve zekâtı vermeyenler Güney Arabistan ve Yemen bölgesinde çoğunluktaydı. Zekât memurlarının halka karşı biraz da sertçe tavır takınmaları ridde olaylarını daha da körüklemişti. Hz. Eb÷ Bekir, kötüleşen bu durumu gördüğünden isyan hareketlerini daha da tırmandıracak bir tavır yerine, Güney Arabistan'da büyük bir nüfuza sahip olan Eş'as'ı ve yanındaki Kindeli esirlerini affetmekle hâdiselerin körüklenmesinin önüne geçip, durumu yatıştırmak istemiş olabilir. Kanaatimizce Eş'as ve Kinde kabilesi, muhtemelen memurların zekât alma konusunda zorbaca tavırlarına maruz kalmışlardır. Bir kabile lideri olarak bu durum, Eş'as'ın gururuna dokunduğundan, memurların haksızlığı karşısında kabilesini savunmuştur. Nitekim esir olarak Medine'ye getirildiğinde Hz. Eb÷ Bekir onun savunmasını dinlemiş ve kararını Eş'as'ın lehine vermiştir. Hz. Eb÷ Bekir'in kararını ve önceden anlattığımız bazı rivayetleri göz önüne aldığımızda ortaya bu tablo çıkmaktadır.

E. HZ. ÖMER DÖNEMİNDE EŞ'AS b. KAYS

1. İnan'ın Fethine Katılması

Eş'as b. Kays, Ümmü Ferve'yle evlendikten sonra Medine'ye yerleşti. Bundan sonra yaklaşık üç yıl kadar Medine'de kaldığı rivâyetlerden anlaşılmaktadır. Bu süre içerisinde muhtemelen kendi kavmini temsilen Medine'de bulunmuş ve kavminin Halife'ye tam itaati için gayret sarf etmiştir. Çünkü irtidadından sonra bağışlandığı takdirde bu konuda gayret sarf edeceği

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 381, 382; krş. İbn 'Asâkir, IX, 129-133; el-Belâzurî, *Futûh*, s. 148; Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 126.

¹⁹⁴ Bk. Câbirî, s. 275.

hususunda Hz. Ebû Bekir'e söz vermişti.¹⁹⁵ Bunu te'yiden Eş'as b. Kays'ın ileriki yıllarda cereyan eden siyasî hâdiselerde üstlendiği rollere bakıldığında, Güney Arabistan, özellikle de Kinde kabilesinin sürekli lideri pozisyonunda olduğu görülecektir.

Hz. Ömer halîfe olunca, Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan fetihlere daha da ağırlık verdi. Öncelikle, Bizanslılara karşı Suriye cephesinde gerçekleşen bir takım fetihlerden sonra orduyu İran cephesine kaydırıldı. İlk etapta İran ordularına karşı koymak için Hz. Ömer bizzat kendisi komutanlık yapmak istemiş, ancak sahabenin ileri gelenlerinden birçoğu buna karşı çıkıp Hz. Ömer'in devlet merkezi olan Medine'de kalmasını istemişlerdi. Hz. Ömer de onların bu teklifini kabul etti ve İran bölgesine göndereceği ordunun komutanlığına Sa'd b. Ebî Vakkas'ı tayin etti. Sa'd b. Ebî Vakkas, ordusunu toplayıp Hicaz ile Kûfe arasındaki arazide kamp kurup orada İran ordusu hakkında bilgi toplamaya başladı.¹⁹⁶ İbn Kesîr'e göre bu ordu ilk etapta 6.000 kişiden oluşmaktaydı. Bunlardan 3.000'i Yemenliydi.¹⁹⁷ Eş'as b. Kays da İran'ın fethi için 1.700 kişilik Kindeli askerlerden oluşan bir birliğin başında Sa'd b. Ebî Vakkas'ın emrine katıldı.¹⁹⁸ Eş'as, Kindelilerden oluşan askerleriyle İran fethinde birçok yararlıklar göstermiştir.¹⁹⁹

2. Kâdisiye, Medâin, Celûlâ ve Nihâvend Savaşlarında Bulunması

İran'ın fethine 6.000 kişiyle çıkan Sa'd b. Ebî Vakkas, Sâsânî ordularının, Rüstem komutasında 120.000 kişilik bir orduyla yola çıktığını öğrenince, durumu Hz. Ömer'e ilettili.²⁰⁰ Hz. Ömer de kendisine takviye kuvvetler göndererek, diğer yerlerde fetihlerde bulunan bazı kuvvetlere de mektup yazıp Sa'd'a katılmalarını emretti. İbn Kesîr'in anlattığına göre bu şekilde 30.000 veya 36.000 dolaylarında bir askerî birlik oluşturuldu.²⁰¹

Hicrî 15 (Miladî 637) yılında²⁰² Sa'd b. Ebî Vakkas komutasındaki askerler, Kâdisiye'ye yöneldi. Ordular karşı karşıya gelince Arap ve Fars

¹⁹⁵ Bk. İbn A'sem, I [I-II], 69-70.

¹⁹⁶ H. İ. Hasan, I, 282.

¹⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 43; Taberî, *Târîh*, III, 7.

¹⁹⁸ Taberî, *Târîh*, III, 7; Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *D.İ.A.*, XI, 456.

¹⁹⁹ Algül, *İslâm Tarihi*, II, 276.

²⁰⁰ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 365.

²⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 43.

²⁰² İbn Haldun, *Târîh*, II, 100.

komutanları arasında elçiler gidip gelmeye başladı. Rivâyetlere göre; Arap elçileri yanına geldiklerinde Rüstem, altın tahtta oturuyordu. Meclisi altın işlemeli yaygılarla döşenmişti. İran askerleri taçlar giyinmiş, etrafa da filler yerleştirmişlerdi. Kılıçlarını kuşanmış olan elçiler, atlarını Rüstem'in tahtına yakın bir yerde bağlayıp yanına girmek istediklerinde, Farslılar buna engel olmak istemişlerdi.²⁰³ Belâzurî'nin anlattığına göre Rüstem, Sa'd b. Ebî Vakkas'tan bazı arkadaşlarını elçi olarak kendisine göndermesini istedi. O da Muğîre b. Şu'be'yi gönderdi. Muğîre, Rüstem'le birlikte oturmak için tahtına doğru ilerledi; fakat muhafızlar onun geçmesine engel oldular. Rüstem şöyle dedi: "Sizi üzerime yürümeğe hayat sıkıntısı ve şiddetli kıtlığın ittiğini anlıyorum. Karnınızı doyuracağınız ve canınızın istediği bazı şeyleri verelim de sizi geri döndürelim." Muğîre, bu isteğe şöyle cevap verdi: "Yüce Allah, bize Peygamber'i gönderdi, biz onun davetine icabet ettik ve ona tabi olmakla mesut ve bahtiyar olduk. Dinimize muhalefet edenlerle 'küçülerek elleriyle cizye vermeye razı olana kadar cihad etmemizi',²⁰⁴ de emretti. Şimdi biz, seni bir olan Allah'a ibadet etmeye ve onun Peygamberine iman etmeye davet ediyoruz. Davetimizi kabul ederseniz ne ala, yoksa sizinle bizim aramızdaki meseleyi ancak kılıç halleder." dedi. Rüstem ise: "Aya ve güneşe and olsun ki, yarın kuşluk zamanına kadar tümünüzü katledeceğiz." dedi. Muğîre de: "Güç ve kuvvet Allah'ın elindedir." deyip oradan ayrıldı.²⁰⁵

H. Ömer, iki ordu karşı karşıya iken Sa'd b. Ebî Vakkas'a bir mektup yazarak Fars kralı Kisra III. Yezdecird'i İslâmiyet'e davet etmek üzere bazı kimseleri kendisine göndermesini emretti. Bunun üzerine Sa'd, 'Amr b. Ma'dikerîb ile Eş'as b. Kays el-Kindî'yi bir heyetle beraber Kisra'ya gönderdi.²⁰⁶ Eş'as ve beraberindeki heyet önce Rüstem'e uğradılar. Rüstem, onlara niye geldiklerini sorunca onlar, Kisra ile görüşmek istediklerini söylediler. Rüstem onların bu isteğini kabul edip onları Kisra III. Yezdecird'e gönderdi. Eş'as ve

²⁰³ H. İ. Hasan, I, 283.

²⁰⁴ Tevbe 9/29.

²⁰⁵ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 367-368; ayrıca bk. Taberî, *Târih*, III, 45-50.

²⁰⁶ İbn Haldun, *Târih*, II, 93. İbn Haldun'un, *Târîhinde* anlattığına göre Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Eş'as'la birlikte Yezdecird'e gönderdiği kişiler şunlardı: Numan b. Mukarrin, Kays b. Zürâre, Furat b. Hayyân, Âsım b. Ömer, 'Amr b. Ma'dikerîb, Muğîre b. Şu'be ve el-Muhnî b. Hâris idi. Bk. *Târih*, II, 93-94.

beraberindekiler Kisra'nın yanına geldiklerinde onu İslâm'a davet ettiler.²⁰⁷ Bu davet karşısında Kisra gazaplandı ve Müslümanları huzurundan kovarak şöyle dedi: "Eğer sizler elçi olmasaydınız sizleri öldürürdüm." Kisra Rüstem'e de bir mektup yazıp Müslüman elçileri yanına gönderdiği için onu azarladı.²⁰⁸

Hız. Ömer ve Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Kisra'ya elçi olarak Eş'as b. Kays'ı göndermeleri tesadüfî değildir. Eş'as şu sebeplerden dolayı elçi seçilmiş olmalıdır: Eş'as, Müslüman ordusu içerisinde Kindelilerin komutanı idi. Kindeliler ise Güney Arabistan'da İslâm'dan önce yaklaşık 500 yıllık hüküm süren bir devlet kurmuşlardı. Kinde devleti, güçlü dönemlerinde Sâsânîleri tehdit edebilecek güce ulaşmış ve sonrasında İranlılarla birçok ilişkilerde bulunmuşlardı. Dolayısıyla Kisra'ya elçi olarak, devlet geleneğine sahip bir kabilenin askerlerine komutanlık eden bir kişiyi göndermek istemeleri, Eş'as'ı en uygun adam kılmış olmalıdır.

Eş'as ve beraberindeki heyetin Kisra'yla görüşmeleri de sonuçsuz kalınca, iki ordu arasında çok şiddetli çarpışmalar meydana gelmeye başladı.²⁰⁹ Savaş esnasında Eş'as b. Kays,²¹⁰ Kinde askerlerinden oluşan birliklerin başında bulunmaktaydı. İlk gün, Sâsânî ordusunda bulunan fillerin de yardımıyla İranlılar üstünlük sağladılar. Müslümanlar, filleri etkisiz hale getirmek için fillerin üzerindeki sürücülerini öldürerek fillerin başıboş kalmalarını sağlamaya çalıştılsa da pek başarılı olamadılar ve birçok yaralı verdiler. İkinci gün, daha önce Hâlid b. Velîd komutasında Suriye cephesine sevk edilen birlikler Hâşim b. Utbe komutasında savaş alanına geldi. Onların gelişi, Müslümanlar için moral kaynağı oldu. Savaşın ikinci gününde, Müslümanlar üstünlük sağladılar. Üçüncü günde, Müslüman nişancıların, filleri gözlerinden vurarak etkisiz hale getirme yöntemleri başarılı oldu. Böylece İran ordusu çözülmeye başladı. Savaş gün boyu devam ettiği gibi gece de devam ediyordu. Nihayet Müslümanlar, İran ordusunu yarıp Rüstem'in karargâhına kadar ilerlemeyi başardılar. Daha sonra Rüstem öldürüldü.

²⁰⁷ İbn Haldun, *Târîh*, II, 93-94.

²⁰⁸ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 368. İbn Kesîr'in rivâyetinde Eş'as b. Kays elçi olarak Kisra'ya değil, Rüstem'e gönderilen heyette bulunmuştur. Bk. *el-Bidâye*, VII, 45.

²⁰⁹ Taberî, *Târîh*, III, 49, 66.

²¹⁰ Dîneverî, s. 122.

Rüstem'in ölüm haberi, İran askerleri arasında yayılınca bozgun daha da hızlandı. Neticede Müslümanlar İran ordularına karşı büyük bir zafer elde ettiler.²¹¹

Müslümanlar, Kâdisiye'de İranlılara karşı kazandıkları zaferin hemen ardından, o günkü Sâsânî İmparatorluğunun başkenti olan Medâin'e yöneldiler. Sa'd b. Ebî Vakkas, ordusuyla Medâin'e varmadan önce Dicle kıyısında bulunan Ardişir şehrine geldi. Ardişir halkı, önceden kayıklarla Dicle'nin batı tarafına kaçmışlardı. Ve geride hiç kayık bırakmamışlardı. Bu arada İran askerleri de nehir üzerindeki köprüleri yıkmışlardı. Dicle'nin diğer yakasında bulunan Medâin şehrine girmek bu surette zor görünüyordu. Öte taraftan Araplar, bu gibi büyük nehirlerle pek karşılaşmadıkları için nehri geçme konusunda tereddüt ediyorlardı. Nihayet Müslümanlar, nehirde sığ olan bir geçit tespit edip oradan karşıya geçmeye başladılar. İran askerleri onları engellemeye çalıştırsa da bunda muvaffak olamadılar. Müslüman askerlerin büyük bir bölümü nehri geçince Kısra III. Yezdecird, işlerin kötüye gittiğini görüp, yanına alabildiği değerli eşyalarıyla Hulvân'a kaçtı. Müslümanlar, Medâin şehrine girdiklerinde orayı terkedilmiş buldular. Kısra'nın sarayı olan el-Kasrü'l-Ebyâd (Beyaz Saray)'ı kan dökülmeden teslim aldılar. Bu sarayda bulunup Kısra'ya ait olan birçok hazine, Müslümanlar tarafından ganimet olarak alındı.²¹²

Kaynaklar, Eş'as b. Kays'ın Kindeli askerleriyle birlikte Medâin fethinde bulunduğunu ve ganimetlerden pay aldıklarını anlatmaktadır.²¹³ Ancak fetih sırasında ne tür roller üstlendiği ve ne tür yararlıklar gösterdiği hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Medâin'in fethinden sonra Müslümanlar, orada bir süre kaldılar. Bu sırada, Yezdecird'in büyük bir ordu hazırlayıp üzerlerine gönderdiğini öğrendiler. Bu ordu Celûla'da toplanmıştı. Sa'd b. Ebî Vakkas, Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkas'ı 12.000 kişilik bir ordunun başında onların üzerine gönderdi. Müslümanlar, İranlıları kalelerine sığınmış ve etraflarını hendeklerle çevrilmiş bir halde buldular. İranlılar çoluk çocuk ve eşyalarını Hânîkîn'de bırakmışlar ve birbirlerine, kaçmamağa dair söz vermişlerdi. Kendilerine Hulvân ve el-Cîbâl'den

²¹¹ Taberî, *Târîh*, III, 5-10.

²¹² İbn Haldun, *Târîh*, II, 168- 182.

²¹³ Bk. İbn 'Abdi'l-Berr, *el-İsti'âb*, I, 110; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, I, 227.

yardıma da geliyordu. Müslümanlar, onlara gelecek yardıma çoğalmadan önce onların üzerine yürümekte acele etmeye karar verdiler.

Saldırıya geçecek olan ordunun sağ kolunda; Hucr b. Adıyy el-Kindî, süvarilerin başında ‘Amr b. Ma’dikerib, yayaların başında Tuleyha b. Huveylid bulunuyordu. Karşılaşma sırasında İranlıların başında ise Rüstem’in kardeşi Hürrezâd vardı. Her iki ordu, çok sert çarpışmalarda bulundular. Neticede, Müslümanlar toptan bir hamle ile İranlıları yerlerinden çıkarttılar. İranlılar kaçmaya başlayınca, Müslümanlar onları karanlık basıncaya kadar kovaladılar.²¹⁴

Belâzurî’nin anlattığına göre Sa’d b. Ebî Vakkas, Hâşim b. Utbe’yle beraber Eş’as b. Kays’ı da komutan olarak göndermişti. Hâşim ve Eş’as Razânat, Dekûka ve Hânîcar’ı ele geçirdiler. Daha sonra Bâcermî bölgesinin tamamını fethettiler. Sinni Bârimâ ve Beyâzîcu’l-Mülk’e girip Şehrezûr sınırlarına kadar ilerlediler.²¹⁵

Hiz. Ömer, bu fetihten sonra elde edilen arazileri eski sahiplerine bırakıp onları haraca bağladı. Özellikle Sevâd arazisini Müslüman askerler yerine, araziler işlensin diye eski sahiplerine bıraktı.²¹⁶ Ancak Hiz. Osman, ilk defa ikta yoluyla Irak topraklarını Müslümanların bir kısmına dağıttı. Kendisine toprak verilenlerden biri de Eş’as b. Kays idi. Hiz. Osman, ona Tîzenâbâz’da bulunan toprakları verdi. Hiz. Osman’ın Eş’as’ın dışında kendilerine toprak verdiği kişiler şunlardı: Neşâstec’i Talha b. Ubeydullah’a; Zürâre’ye ait topraklara bitişik yerleri Vâil b. Hucr el-Hadramî’ye; İstîniyâ’yı Habbab b. el-Eret’e; er-Revhâ’yı ‘Adıyy b. Hâtem et-Tâî’ye; Hammam A’yen yanındaki bir toprağı Hâlid b. Urfutâ’ya ve Kısra’ya ait diğer sâvafî topraklardan, Fırat kenarında bulunan toprağı da Cerîr b. Abdullah el-Becelî’ye verdi.²¹⁷

Hicrî 20 (Miladî 641) yılında Rey, Kumis, İsfahân, Hemedân ve diğer bölgelerin savaşçıları tekrar Yezdecird’in etrafında toplandılar. Belâzurî’nin anlattığına göre; Kısra’nın ordusu bu sefer, 60.000 kişiye ulaşmıştı. Başka rivâyetlerde ise bu ordunun, 100.000’in üstünde olduğu anlatılmaktadır. Yezdecird, ordusunu Hemedân’ın güneyinde dağlık bir bölge olan Nihâvend’te

²¹⁴ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 379; İbn Hibbân, II, 211.

²¹⁵ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 379.

²¹⁶ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 380-382.

²¹⁷ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 392.

topladı. Bu savaş, Yezdecird'in giriştiği en son ve en ciddi bir karşı hareketti. Yezdecird, bu ordunun başkumandanlığına ise Firûzân'ı tayin etmişti. İran ordusunun bu hazırlığı haberi, Hz. Ömer'e ulaştınca Hz. Ömer, Nu'mân b. Mukarrin komutasında Kûfe ve Basralılardan oluşan bir ordu hazırlattı. Rivâyetlere göre Nu'mân, 30.000 kişilik bir ordu hazırlatmıştı. Bu orduda bulunan en önemli komutanlardan biri de Eş'as b. Kays idi. Rivâyete göre Hz. Ömer, Nu'mân b. Mukarrin'in öldürülmesi halinde komutanlığı Huzeyfe b. el-Yemân'ın almasını, onun da öldürülmesi halinde Cerîr b. Abdullah el-Becelî'nin, onun da öldürülmesi halinde Muğîre b. Şu'be'nin onun da öldürülmesi halinde Eş'as b. Kays'ın ordu komutanlığını devralmasını emretmişti.²¹⁸ Nu'mân b. Mukarrin, ordusuyla el-İsbizhân'a geldiğinde ordunun sağ kolunun başına Eş'as b. Kays'ı, sol kolunun başına ise Muğîre b. Şu'be'yi koydu.²¹⁹

İbn Kesîr'in anlattığına göre; Müslüman ordusu Nihâvend'e geldiğinde Nu'mân askerlere yüklerini indirmelerini emretti. Burada Nu'mân b. Mukarrin için büyük bir otağ kuruldu. Nu'mân'ın dışında, eşraftan on dört kişi için çadır kurulmuştur. Kendileri için özel çadır kurulanlar şunlardı: Huzeyfe b. el-Yemân, Utbe b. 'Amr, Muğîre b. Şu'be, Beşir b. Hasâsîye, Hanzale el-Kâtib, İbn Hevber, Rib'î b. 'Amîr, 'Amîr b. Matâr, Cerîr b. Abdullah el-Himyerî, Cerîr b. Abdullah el-Becelî, Akra' b. Abdullah el-Himyer, Eş'as b. Kays el-Kindî, Sa'îd b. Kays el-Hemedânî ve Vâil b. Hicr idi. Rivâyete göre; Nu'mân b. Mukarrin'in çadırı kadar büyük bir çadır Irak'ta görülmemişti.²²⁰

Müslümanlar, İranlıları muhasara altına aldılar. Muhasara uzun sürünce İran askerleri siperlerinden çıkarak, Müslüman birlikleriyle savaşa tutuştular. Savaşta Nu'mân b. Mukarrin şehid oldu. Nu'mân'ın öldürüldüğü haberi, askerlerden gizlenerek sancağı Huzeyfe b. el-Yemân aldı. Akşam üzeri İranlılar, büyük bir yenilgiye uğratıldı. Dağılan İranlı askerler, kaçışmaya başladılar. Ka'ka'a, onları Hemedân'a kadar takip ederek orayı kısa sürede ele geçirdi. Bu savaşta İran birliklerinin kaybı 50.000 kişiden fazlaydı.²²¹

²¹⁸ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 434; ayrıca bk. İbn Hibbân, II, 227.

²¹⁹ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 438.

²²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 124. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 10 (trc. III, 16).

²²¹ İbn Haldun, *Târîh*, II, 117-118.

Nihavend savaşı, “fetihler fethi” olarak isimlendirilmektedir. Bu savaştan sonra İranlılar, İran ve Irak bölgelerinde Müslümanlara karşı koyabilecek gücü bir daha kendilerinde bulamadılar.

3. Suriye'nin Fethi ve Yermük Savaşına Katılması

Suriye* bölgesindeki fetihler, daha hayattayken Hz. Peygamber'in hazırlattığı Üsâme ordusu ile Hz. Ebû Bekir döneminde başladı. Üsâme ve ordusu, Suriye bölgesinde Bizanslılara karşı ilk zaferi kazanıp Suriye fethinin kapılarını açtı. Hâlid b. Velîd'in komutasındaki Ecnâdeyn fethinden sonra İslâm ordusu, küçük fırkalara ayrılarak Ürdün, Suriye ve Filistin bölgelerindeki kale ve şehirleri ele geçirmeye başladı. Herakleious'un kardeşi Theodoros, 13/634 yılında yapılan Ecnâdeyn²²² savaşında Hâlid b. Velîd karşısında ağır bir yenilgiye uğradı.²²³ Bu savaş, dağınık Arapların gruplar halinde olmaktan çıkıp düzenli bir ordu olarak hareket ettikleri ilk savaşı.²²⁴

İslâm ordularının Suriye'deki ilerleyişini, kale müdafaaları ile önleyemeyeceğini anlayan Bizans imparatoru Herakleious, bu işe bir son vermek için Hicrî 15 (Miladî 637) yılının başlarında 100.000 kişilik²²⁵ bir ordu hazırladı. Başına da Theodoros'u kumandan olarak atadı. Bizans ordularının büyük bir kuvvet halinde Suriye'ye doğru ilerlediğini haber alan Suriye'deki İslâm orduları başkumandanı Ebû 'Ubeyde b. el-Cerrah, hemen etrafa yayılmış olan İslâm ordusu fırkalarını, kumandanlarına haber göndererek Yermük'te toplamaya çalıştı. Ayrıca, durumu Hz. Ömer'e de bildirerek, onun müsaadesiyle Irak'taki İslâm ordusundan yardım istedi. Irak'tan Ka'ka'a b. 'Amr kumandasında 10.000 kişilik

* İslam'ın ilk dönemlerinde “Suriye” ismi kullanılmayıp bu bölgeye “eş-Şam” veya “Bilâdü's-Şam” adı verilmekteydi. Ancak Kudüs ve çevresi ile bugünkü Ürdün'ün bir kısmını içine alan bölgeye “Filistin” denildiği de görülmektedir. Bk. Ağırakça, s. 299.

²²² Ecnâdeyn'in, günümüzdeki İsrail Devleti sınırları içerisinde bulunan Beyt Guvrin'in yaklaşık 9 km kuzey doğusunda bulunan Samt vadisi üzerindeki Ramla ve Beyt Cibrin arasında bir yer olduğu tespit edilmiştir. Savaşın gerçekleştiği olası tarih 30 Temmuz 634'tür. Ecnadeyn, açık alanda yapılan gerçek bir savaşı ve daha önceki tecrübelerle göre Bizanslılar, Araplara karşı açık alanda savaşmaktan daha fazla kaçınıyorlardı. Geniş bilgi için bk. Yakut el-Hâmevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, 103; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, s. 167-168; Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, s. 318-319; Ağırakça, s. 305-331.

²²³ Yıldız, Hakkı Dursun, “Ecnâdeyn Savaşı” *D.İ.A.*, X, 385.

²²⁴ Ira M. Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi (Hz. Muhammed'ten 19. Yüzyıla kadar)*, s. I, 79.

²²⁵ Kimi rivâyetlere göre bu sayı 200 000, kimi rivâyetlerde ise daha da yüksek rakamlarda verilmiştir. Bk. el-Belâzurî, *Futûh*, s. 192.

bir yardımcı kuvvet hemen Suriye'ye geldi. Sayısı yaklaşık 30.000 civarına ulaşan İslâm ordusu, Yermük civarında Bizans ordusuyla karşılaştı.²²⁶

İki ordunun Yermük'te karşılaşmasının üçüncü günü Ebû 'Ubeyde b. el-Cerrah Recebin 15. günü Hicrî 15 (Miladî 637) tarihinde Bizans ordusu ile çok şiddetli çarpışmalarda bulundu. Tam gün devam eden muharebenin sonunda Bizans ordusu, müthiş bir bozguna uğradı.²²⁷ Suriye'nin muhafazasına artık imkân olmadığını anlayan ve Suriye'deki İslâm ordusu ile Irak'taki İslâm ordusu arasında duran Bizans imparatoru Heraklius, yenilgiyi kabullenip Antakya üzerinden İstanbul'a kaçtı.²²⁸

Yermük zaferinden sonra, Bizanslıların mukavemeti tamamen yıkılmıştı. İslâm orduları, Suriye'yi tamamen fethetmek için gruplara ayrılarak şehir ve kaleleri teker teker zapt etmeye başladılar. Başkumandan Ebû 'Ubeyde, Yermük'ü takiben Humus'a hareket ederek şehri ikinci defa fethetti. Sonra, Halep ve Antakya üzerine yürüyerek buraları da ele geçirdi.

Birçok kaynakta, Eş'as b. Kays'ın Yermük fethine katıldığı ve çatışmalar sırasında bir gözünü kaybettiği anlatılmaktadır.²²⁹ Belâzurî, Yermük savaşında Eş'as b. Kays'la beraber, Hâşim b. 'Utbe ile Kays b. Mekşuh'un da birer gözlerini kaybettiklerini rivâyet eder.²³⁰

4. Hz. Ömer'in, Hâlid b. Velîd'i Başkumandanlık Görevinden Almasında Eş'as b. Kays'ın Rolü

Hz. Ömer'in, hem Irak'ta hem de Suriye'de elde edilen başarılarında en önemli isim olan Hâlid b. Velîd'i görevden azlederek yerine, Ebû 'Ubeyde b. el-Cerrah'ı başkomutanlığa ataması, tartışılan bir icraat olmuştur.²³¹ Hz. Ömer,

²²⁶ Taberî, *Târîh*, II, 598.

²²⁷ Yermük, geç dönem VII. Yüzyıl gözlemcisi Sinaite'li Aziz Anastasius, "Roma (Bizans) ordusunun ilk ve en korkunç ve telaşlı mümkün olmayan bir yenilgisiydi. Gabitha (Jabiya) ve Yermük'teki savaşı kastediyorum" demek suretiyle, Yermük savaşına tanıklık etmektedir. Bu savaştan 20-30 yıl sonra Bizanslılar geriye dönüp baktıklarında, bu savaşın bir dönüm noktası olduğunu fark ettiler. Bu mağlubiyetten sonra artık bir daha kendilerini toparlamaları mümkün olmadı. Bk. Kaegi, s. 208; ayrıca bk. s. 179-217.

²²⁸ Taberî, *Târîh*, II, 604.

²²⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 51; ayrıca bk. Dîneverî, s. 120; el-Belâzurî, *Futûh*, s. 193; İbn Habîb, s. 302; İbn 'Asâkir, IX, 118; ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 38.

²³⁰ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 193. Dîneverî, Yermük savaşı sırasında gözünü kaybedenlerden birinin de Eşter en-Nehâf olduğunu anlatır. Bk. *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 120.

²³¹ H. İ. Hasan, I, 293-294.

Hâlid'in dışında başka komutanlarını da görevden aldığı halde diğer aziller üzerinde bu kadar durulmamıştır.²³² Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Hz. Ömer'in Hâlid b. Velîd'i görevden almasının en önemli nedenlerinden birisi, Eş'as b. Kays'la ilgili olanıdır. İbn Kesîr'in bu konudaki rivâyeti şöyledir:

Hicretin 17. senesinde Hâlid b. Velîd ile İ'yad b. Ğanem, Bizanslıların üzerine gidip saldırıda bulundular. Onlardan pek çok ganimet elde edip, çok sayıda esir aldılar. Hâlid, Bizanslılarla yaptığı savaştan birçok ganimet elde etmiş olarak döndüğünde, insanlar ona gidip ganimetlerden pay istediler. Yanına gidenlerden biri de Eş'as b. Kays idi. Hâlid ona 10.000 dirhem vermişti. Hz. Ömer onun bu icraatından haberdar olunca Ebû 'Ubeyde'ye bir mektup göndermişti. Mektubunda, Hâlid'i huzura celp etmesini, başındaki sarığı çözmesini, üzerindeki bornozunu çıkarmasını, onu sarığıyla bağlamasını ve bu 10.000 dirhemi nereden getirdiğini sormasını, eğer bu parayı kendi malından vermişse; bunun akılsızca bir iş ve israf olduğunu bildirmesini, eğer düşmanla yazın yaptığı savaştan elde ettiği ganimetten vermiş ise bunun bir hainlik olduğunu söylemesini, sonra da onu görevinden azletmesini emretmişti. Ebû 'Ubeyde, Hâlid'i çağırttı. Kendisi minbere çıkıp, Hâlid'i de minberin karşısında ayakta durdurdu. Hz. Ömer'in mektubunu getiren ulak ve Bilal ayağa kalktılar. Bilal, Hz. Ömer'in mektupta yazdığı hususları ve emirleri yerine getirdi. Ebû 'Ubeyde susmuş konuşmuyordu. Bu emir yerine getirildikten sonra Ebû 'Ubeyde minberden inip Hâlid'ten kendi isteği dışında meydana gelen bu hâdiseden ötürü özür diledi. Hâlid de onun bu özrünü kabul etti ve bunu isteyerek yapmadığını anladı.²³³

Hâlid b. Velîd, daha sonra Kinnesrîn'e gitti. Orada halka bir hitabede bulunduktan sonra onlarla vedalaşıp ailesiyle birlikte Humus'a gitti. Humus halkına da bir hitabede bulunduktan sonra onlarla da vedalaşıp Medine'ye gitti. Hâlid, Hz. Ömer'in huzuruna vardığında Hz. Ömer, ona bu bolluğun nereden geldiğini ve Eş'as b. Kays'a armağan olarak verdiği 10.000 dirhemi nereden bulduğunu sordu. Hâlid de ganimetlerden ve payına düşen maldan bunu verdiğini ifade etti. Hz. Ömer onun mallarını hesaplatıp, 20.000 dirhemi beytülmale, 60.000 dirhemden fazlasını da ona bıraktı. Daha sonra Hz. Ömer, Hâlid'e dönüp: "Allah'a yemin ederim ki, sen benim için çok kıymetlisin. Ben seni çok severim,

²³² Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, s. 427; Çelebi, s. 37-38.

²³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 92-93.

bu günden sonra benim için hiçbir şey yapma.” dedi. Hz. Ömer, daha sonra şehirlere şu mektubu gönderdi: “Ben kendisine kızdığımın veya bir hainlik yaptığımın dolayı Hâlid’i görevden almış değilim. Ancak insanlar, onu alabildiğine gözlerinde büyütüp fitneye düşmüşlerdi. Her şeyi yapanın o olduğunu zannetmişlerdi. Ancak ben, her işin başının Allah olduğunu bilmelerini istediğim için onu görevden aldım.” Hz. Ömer, yanına geldiğinde Hâlid’e bu mektupta bahsettiği hususları anlatmıştı.²³⁴

İbn Kesîr başka bir rivâyetinde Hâlid b. Velîd’in, Eş‘as b. Kays’a 10.000 dirhem vermesinden dolayı azledildiğini söyleyerek, Hz. Ömer’in, azil nedenini şöyle ifade ettiğini ekler: “Şu ganimet mallarını Muhâcirlere vermesini Hâlid’e emretmişim; ama o, bu malları güçlülere, şerefliilere ve dili uzun olanlara dağıttı. Ben de bunun üzerine onu azledip Ebû ‘Ubeyde’yi komutan yaptım.”²³⁵

5. Kûfe’ye Yerleşmesi

Kûfe şehri, Hicrî 17 (Miladî 638) yılında Hz. Ömer’in emriyle, Sa’d b. Ebî Vakkas tarafından Mezopotamya’da eski kültür merkezlerinden Hîre ve Bâbil’e yakın bir bölgede kuruldu. Şehir, ilk önce askeri bir karargâh olarak düşünülmüştü. Hz. Ömer döneminde yapılan fetihlerde büyük bir öneme sahip olan Kûfe, klasik adıyla el-Cezîre bölgesi, Masebzân, Tuster, Ramehürmüz, Nihâvend, Hemedân, Mahân, Cürçân, Azerbaycan, İsfahan ve Mukrân’ın fethinde üs olarak kullanıldığı gibi, bu bölgelerin İslâmlaşmasında da önemli işlevler yüklendi.²³⁶

Kûfe şehrine yerleşen Arapların büyük bir bölümünü, Güney Arapları oluşturmaktaydı.²³⁷ Başta Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi olmak üzere; ileriki dönemlerde Kûfe şehrinde her zaman Güney Araplarının söz sahibi oldukları göze çarpmaktadır. Kûfe şehri kurulunca, bu şehre ilk yerleşen kabilelerden birinin de Kinde kabilesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu kabile, Kûfe şehrinin siyasî hareketlerinde devamlı söz sahibi olmuştur. Kinde kabilesinin lideri konumunda

²³⁴ Taberî, *Târîh*, III, 166-167; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 92-93; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 109; Çelebi, s. 37, 38; H. İ. Hasan, I, 293-294.

²³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 130. Hâlid b. Velîd’in başkumandanlıktan azli konusunda daha geniş bilgi için bk. Fayda, *Allah’ın Kılıcı Halid b. Velid*, s. 427-446.

²³⁶ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 394; Söylemez, s. 21-22.

²³⁷ Söylemez, s. 96.

olan Eş'as b. Kays, Irak fethinden sonra kabilesiyle birlikte bu şehre yerleşmiştir.²³⁸ Belâzurî'nin rivâyetine göre, daha Hz. Ömer döneminde Eş'as, Kûfe şehrinde en önde gelen şahsiyet konumundaydı. Hatta bu konuda Şurahbîl b. es-Sımt'ın, Eş'as'la yarıştığı kaydedilmektedir. Eş'as, liderliğini muhafaza edince Şurahbîl b. es-Sımt Kûfe'den ayrılıp babasının yanına Humus'a yerleşti.²³⁹

Eş'as b. Kays, Irak ve Suriye cephelerinde katıldığı fetihlerde birçok ganimet elde etmişti. Kabilesiyle birlikte Kûfe'ye yerleşince kendisine Kumâm manastırı yakınında bir konak inşa etmiştir. Bu konak Kûfe'nin en görkemli konaklarından biriydi.²⁴⁰

F. HZ. OSMAN DÖNEMİNDE EŞ'AS b. KAYS

Azerbaycan Valiliği

Rivâyetlere göre, Azerbaycan Hicrî 20 (Miladî 642) yılında Hz. Ömer'in Irak bölgesine gönderdiği komutanlarından olan Muğîre b. Şu'be tarafından fethedilmiştir. Muğîre b. Şu'be, buranın halkıyla anlaşma yapıp tekrar Kûfe taraflarına dönmüştü. Ancak Muğîre b. Şu'be'den sonra Azerbaycan halkı irtidat edip anlaşmalarını bozdular. Daha sonra Azerbaycan üzerine Eş'as b. Kays yürümüştü ve Bâcervan adlı kaleyi tekrar fethetmişti. Eş'as b. Kays, fetihten sonra Muğîre b. Şu'be'nin şartları üzerine tekrar Azerbaycan halkıyla anlaştı.²⁴¹

İbnü'l-Esîr'in rivâyetine göre, Hz. Osman'ın hilafetinin 11. yılında Sa'îd b. el-'As, bir heyetle Medine'ye dönmek üzere yola çıkmadan önce fethedilen yerlere valiler tayin etmiştir. Bu valilerden biri de Azerbaycan'a tayin ettiği Eş'as b. Kays el-Kindî idi.²⁴² Başka rivâyetlere göre; Azerbaycan fethine Velîd b. Ukbe ve Eş'as b. Kays birlikte katılmışlardı. Fetih gerçekleşikten sonra, Velîd b. Ukbe oradan ayrıldı ve Eş'as b. Kays'ı vali tayin etti. Daha sonra Azerbaycan halkı anlaşmayı bozunca Eş'as, Velîd b. Ukbe'ye mektup yazıp yardım istedi. Velîd de Eş'as b. Kays'a yardım gönderdi. Eş'as, bütün halkı gelen kuvvetlerin de yardımıyla tekrar itaat altına aldı. Divandan atâ alan Araplardan bir zümreyi bu

²³⁸ İbn Hacer, *el-İsabe*, I, 51; İbn Sa'd, VI, 99; İbn 'Asâkir, IX, 118; el-Mizzî, III, 286-287.

²³⁹ Şurahbîl b. es-Sımt b. el-Esved el-Kindî'nin babası olan es-Sımt, Şam, Humus ve Yermük savaşlarında büyük kahramanlıklar göstermiş, fetihlerden sonra da Humus'ta boşalan evleri Müslümanlar arasında taksim etmişti. Bk. el-Belâzurî, *Futûh*, s. 196-197.

²⁴⁰ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 406.

²⁴¹ Dîneverî, s. 156; el-Belâzurî, *Futûh*, s. 468-469.

²⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 147 (trc. III, 152).

bölgeye yerleştirdi ve onlara, halkı İslâmiyet'e çağırmayı emretti.²⁴³ Belâzurî'ye göre Velîd, valiliğinin sonunda Eş'as b. Kays el-Kindî'yi kendi temsilcisi olarak Azerbaycan'a tayin etmiştir.²⁴⁴

Bazı rivâyetlerde ise Eş'as b. Kays'ı Azerbaycan'a Hz. Ali, vali olarak tayin etmiştir. Eş'as, Azerbaycan'a gelince, halkın çoğunun Müslüman olduğunu ve Kur'an okuduklarını gördü. O, divanlardan atâ alan Araplardan bir zümreyi Erdebil'e yerleştirdi, burayı şehir haline getirdi ve bir cami yaptırdı.²⁴⁵ Yine Hz. Ali'nin Azerbaycan'a önce Sa'îd b. Sâriye el-Huzâî'yi, daha sonra da Eş'as b. Kays'ı vali tayin ettiğİ de rivâyet edilir.²⁴⁶

Belâzurî, kendi döneminde Azerbaycan bölgesinde bulunan Serat adındaki şehirden bahsederken, bu şehirde Kinde kabilesinden bir zümrenin bulunduğunu ve bunların Eş'as b. Kays'la birlikte Azerbaycan'a gelen Kindelilerin torunları olduğunu anlatır.²⁴⁷

Eş'as b. Kays'ın, Azerbaycan valiliğine atanmasının hangi nedenden kaynaklandığıyla ilgili, farklı yaklaşımlar bulmak mümkündür. Çağdaş araştırmacılarından olan Mahayudin Hj Yahya bu konuda şöyle bir açıklamada bulunur: "Eş'as'a referans olmak tamamen önemli bir husustu. Çünkü o, bu dönemde Kinde kabilesinin lideri olması sebebiyle zirvede idi. Kendisini takip eden 1.700 adamıyla birlikte Kâdisiyye savaşına katılmış ve Ebû Bekir döneminde dinden dönenlere karşı yapılan irtidat savaşlarında meşhur olmuştu. Azerbaycan'a tayini onun kabilevî konumu sebebiyle gerçekleşmiş olmalı. Aslında Eş'as'ın tayini, daha önceden mürted kabileye mensup bir kişinin etkili bir konuma tayini yönüyle ilktir ve bir dönüm noktası teşkil etmektedir."²⁴⁸ el-Minkârî, Eş'as b. Kays'ı Azerbaycan'a Hz. Osman'ın vali olarak atadığını ifade ettikten sonra, akabinde; bu atamadan önce Hz. Osman'ın oğlu 'Amr'ın, Eş'as'ın

²⁴³ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 471-472.

²⁴⁴ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 469.

²⁴⁵ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 473.

²⁴⁶ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 470.

²⁴⁷ el-Belâzurî, *Futûh*, s. 476.

²⁴⁸ Yahya, Mahayudin Hj, *Kûfelilerin Miladi VII. Yüzyılın Ortalarındaki Siyasi Muhalefetleri*, s. 232.

kızıyla evli olduğunu dile getirerek bu konuda önceden oluşan akrabalık bağının etkin olduğunu dile getirir.²⁴⁹

Rivâyetlerin bir kısmında, Eş'as b. Kays'ın, Hz. Ali tarafından Azerbaycan'a vali olarak tayin edildiği anlatılsa da Eş'as'ın, Hz. Osman döneminde valiliğe atandığı ile ilgili rivâyetler daha doğrudur.²⁵⁰ Eş'as'ın Azerbaycan'da kaç yıl kalıp valilik yaptığıyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Ancak rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla, Hz. Osman'ın hilafeti süresince bu görevde kalmıştır. Nitekim Hz. Ali, halife olduktan sonra Sıffîn savaşından önce savaşa hazırlık maksadıyla kendisi ve yanındaki askerlerden yararlanmak üzere Eş'as'ı Azerbaycan'dan Kûfe'ye çağırmıştır. Bu zamana kadar Eş'as Azerbaycan'da valilik görevinde kalmıştır.²⁵¹

²⁴⁹ el-Minkârî, s. 20; ayrıca bk. Dîneverî, s. 156. İbn Mâkûlâ'nın anlattığına göre Eş'as'ın 'Amr b. Osman'la evli olan kızı Hübâne (veya Hübâbe) idi. Bk. *İkmâlu'l-Kemâl*, II, 373.

²⁵⁰ İbn Haldûn, *Târîh*, II, 150; ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 186 (trc.III, 194); Taberî, *Târîh*, III, 371, 446; Dîneverî, s. 156; ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 41; el-Mizzî, III, 289; İbn A'sem, I [I-II], 508.

²⁵¹ Bk. ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 41.

II. BÖLÜM

HZ. ALİ DÖNEMİNDE EŞ'AS b. KAYS

A. SİFFİN SAVAŞINDAN ÖNCE EŞ'AS b. KAYS

1. Hz. Ali'nin Eş'as b. Kays'ı Kendisine Bey'ate Davet Etmesi

Hz. Osman'ın katliyle sonuçlanan Cer'a olayı ve Cemel vakası gibi, Sıffîn savaşına sebep olan fitne hareketlerinde Kinde kabilesinden de katılım olduğu anlatılmaktadır.²⁵² Kindeliler, Kûfe şehri kurulunca Eş'as b. Kays'ın liderliğinde buraya yerleşmişlerdi. Fitne hareketlerinde en çok Mısır, Basra ve Kûfe'den katılım gerçekleşmiştir. Bu hareketlerde Kindeliler, Kûfeliler arasında yer almışlardır. Bu olaylar esnasında Eş'as b. Kays'ın Medine'den çok uzak olan Azerbaycan gibi bir vilayette valilik yapıyor olması, onun bu isyan ve fitne hareketlerinden uzak kalmasını sağlamıştır.

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra isyana katılanlar, yeni bir halife arayışı içerisinde girmişlerdi. Birçok defa reddettiği halde ısrarlar üzerine Hz. Ali, dördüncü halife olmayı kabul etmiştir. Hz. Ali, daha sonra Medinelilerin bey'atlarını almaya başlamıştı.²⁵³ Bu arada, sahabenin ileri gelenlerinden bey'at etmeyenler olmuştur. Kaynaklara göre Hz. Ömer'in seçtiği şûra üyelerinden olan Talha b. 'Ubeydullah ile Zübeyr b. el-Avvam ise bey'at etmek istemedikleri halde, isyancıların zorlaması üzerine cebren bey'at etmişler, ancak daha sonra Mekke'ye kaçmışlardı.²⁵⁴

Hz. Ali'nin, halife olur olmaz yaptığı ilk icraatı, kendisinden önceki halifenin vilayetlere atadığı valileri değiştirmek olmuştur. Muğîre b. Şu'be ve Abdullah b. Abbas, Hz. Ali'ye valileri değiştirmesi konusundaki politikasının doğru olmadığını söyledikleri halde Hz. Ali, bu politikasından vazgeçmemiştir. Hz. Ali, Osman b. Huneyf'i Basra'ya, Sehl b. Huneyf'i Şam'a, Umara b. Şihab'ı Kûfe'ye, 'Ubeydullah b. Abbas'ı Yemen'e ve Kays b. Sa'd'ı da Mısır'a vali olarak tayin etti. Bu arada Hz. Ali, o sırada Azerbaycan valisi olan Eş'as b. Kays'a görevi konusunda müdahale etmemiştir. Hz. Ali'nin, Sıffîn'dan önce Hz.

²⁵² Söylemez, s. 113-114.

²⁵³ Daha geniş bilgi için bk. Kapar, Mehmet Ali, *İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, s. 55-61.

²⁵⁴ Fığlalı, Ethem Ruhi, *İmam Ali*, s. 61; Kapar, s. 56. Bazı kaynaklara göre, Talha ve Zübeyr Hz. Ali'den izin alarak Mekke'ye gitmişlerdir. Bk. Dineverî, s. 141; Çelebi, s. 74.

Osman'ın vali olarak atadığı Eş'as b. Kays'ın görevine müdahale etmemesi, muhtemelen o gün için Azerbaycan'ın Şam, Mısır, Kûfe ve Basra gibi merkezi şehirlere oranla ikinci planda yer alması ve başkente uzak bir vilayet olmasından kaynaklanmıştır.

Hz. Ali, Cemel olayından sonra Basra'dan geri dönüp Kûfe'ye gelmiş ve Hz. Osman'ın Hemedân'a vali olarak tayin etmiş olduğu Cerîr b. Abdullah el-Becelî ile yine Hz. Osman tarafından tayin edilmiş olan Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays'ın, kendisine bey'at etmek üzere yanına gelmelerini istemiş ve her ikisi Hz. Ali'nin yanına gelerek ona bey'at etmişlerdi.²⁵⁵

İbn Kuteybe'ye isnat edilen eserde anlatıldığına göre Hz. Ali, valileri kendisine bey'at etmek üzere davet ettiği sırada Ziyâd b. Ka'b²⁵⁶ da Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays'a gönderdi. Hz. Ali, Ziyâd'la gönderdiği mektubunda Eş'as'a hitaben: "Mektup sana ulaştığında insanlardan önce bana bey'at et. Allah'tan kork ve daha sonra benim için halktan bey'at al." diye emretmişti. Mektubun devamında, Talha ve Zübeyr'in kendisine bey'at edenlerin ilki olduğunu, ancak daha sonra yaptıklarının hilafına kendisine olan bey'atlarını bozduklarını anlatır. Ümmü'l-Mü'minîn'in Basra'ya yürüdüğünü, kendisinin Muhâcir ve Ensar'la onların üzerine hareket ettiğini, onlarla karşılaştıklarında geldikleri yere geri dönmelerini teklif ettiklerini, ancak onların buna yanaşmadıklarını, çağrılarını kendilerine ulaştırdığını ve selametlerini arzuladıklarını ifade ettikten sonra Cemel vakasında neler olduğunu haber verir. Daha sonra vazifesinin kendisinin malı olmadığını, bunun boynunda bir emanet olduğunu, beytü'l-malın Allah'ın malı kendisinin ise ona bekçi olduğunu, beytü'l-maldaki malları kendisine getirip teslim etmesini, şerre bulaşmamasını ve istikametten şaşmamasını anlatmıştır.²⁵⁷

Eş'as bu mektubu okuyunca Ziyâd b. Ka'b kalktı ve insanlara Medine'de olup bitenleri, Hz. Osman'ın şehit edildiğini, halkın Hz. Ali'ye bey'at ettiğini, Talha ve Zübeyr'in bey'attaki tavırlarını ve Cemel vakasını anlattıktan sonra

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 282; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 169.

²⁵⁶ Minkarî, eserinde bu kişinin Ziyâd b. Merheb el-Hemdânî olduğunu söyler. Bk. *Vak'atu Sıffin*, s. 20; ayrıca bk. İbn A'sem, I [I-II], 511.

²⁵⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 83; ayrıca bk. Ya'kûbî, II, 139; Minkarî, s. 20, 21; İbn A'sem, I [I-II], 511; İbn 'Abd Rabbih, IV, 268; İbn Hibbân, II, 285- 286.

oradakilere; olayları görmekle işitmenin bir olmadığını ve bu konu hakkındaki farklı haberlere ihtiyatla yaklaşmalarını tavsiye etti.²⁵⁸

Ziyâd b. Ka‘b’ın bu konuşmasından sonra Eş‘as insanlara hitaben: “Ey insanlar! Emîre’l-Mü’minin Osman beni Azerbaycan’a vali tayin etti. Ancak o şimdi öldürüldü. Buna dair haber elimdedir. Şu anda Ali b. Ebû Tâlib insanlardan bey‘at alıyor. Bizim kendisinden öncekilere itaat ettiğimiz gibi, kendisine de itaat etmemizi istiyor. İşte Zübeyr ve Talha hakkındaki haberler de size ulaştı. Hz. Ali bu konuda bizden ve sizden güven bekliyor.” demiştir.²⁵⁹

Daha sonra Eş‘as, evine çekilip akrabalarını ve güvendiği bazı arkadaşlarını çağırdı. Onlara, “Ali’nin mektubu beni korkutuyor. Çünkü o Azerbaycan’ın bütün mallarını istiyor.” dedikten sonra Muâviye’ye katılmak istediğini dile getirdi. Yanındaki akrabaları ve arkadaşları ise ona böyle bir şeyin kendileri için ölümden daha kötü bir şey olduğunu söyleyerek onu bu arzusundan vazgeçirmişlerdir.²⁶⁰

Elimizde bulunan kaynaklar, Eş‘as b. Kays’ın Hz. Ali’nin bu isteğine olumlu cevap veridiği ve halktan onun için bey‘at aldığı konusunda mutabıktır.²⁶¹ İbn Kuteybe’nin rivâyetinden de anlaşıldığı üzere Eş‘as’ın, Hz. Ali’ye bey‘at konusunda tereddütte kaldığı ve Hz. Muâviye’ye katılma eğiliminde olduğu görülmektedir. Eş‘as’ın, ülke merkezinde vuku bulan mevcut karışıklıklardan etkilenip Hz. Ali’ye bey‘atı konusunda tereddütte kalması anlaşılabilir bir olaydır. Bu konuda muhtemelen yakın çevresiyle de fikir alışverişinde bulunmuştur. Ancak Hz. Ali’nin mektubundan sonra Hz. Muâviye’ye iltihak etmeye meyletme hâdisesi, sonradan Eş‘as b. Kays’ın Hz. Muâviye’nin işbirlikçisi olarak gösterilmeye çalışılması neticesinde ortaya çıkan bir rivâyet olabilir.

²⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 83, 84; ayrıca bk. Minkarî, s. 21.

²⁵⁹ İbn A‘sem, I [I-II], 512; İbn ‘Abd Rabbih, IV, 268.

²⁶⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 84; ayrıca bk. İbn A‘sem, I [I-II], 512; Minkarî, s. 21.

²⁶¹ Bk. İbn A‘sem, I [I-II], 510-512; Minkarî, s. 21; Dîneverî, s. 156; Çubukçu, “Eş‘as b. Kays”, *D.İ.A.*, XI, 456.

2. Hz. Ali'nin Eş'as b. Kays'ı ve Ordusunu Kûfe'ye Çağırması

Hz. Ali'nin Cemel vakasından sonra Eş'as b. Kays'a kendisine bey'at etmesi için haber gönderdiğinden daha önce bahsetmiştik. Kaynaklar, Hz. Ali'nin Eş'as'ı kendisine bey'at etmeye davet etmesiyle beraber aynı zamanda Kûfe'ye çağırıldığını da zikrederler.²⁶² Cemel ve Sıffın hâdiseleri arasında uzun bir sürenin olmaması da bu rivâyetleri desteklemektedir. Ancak burada daha ziyade dikkatleri çeken husus, Hz. Ali'nin Eş'as ve ordusunu Kûfe'ye neden çağırıldığıdır. Bu nedenler şöyle sıralanabilir:

- a. Eş'as b. Kays siyasî bir kişiliğe sahip olmakla beraber, öteden beri lider konumunda bir şahsiyete sahipti. Devlet merkezinin karışık havasından istifade edip bağımsızlığını ilan etmek, bu durumda Eş'as için uzak görülecek bir ihtimal değildi.
- b. Kişiliği ve geçmiş hayatı göz önüne alındığında, devlet merkezindeki olayların seyrine göre taraf tutabilirdi. Çünkü Sıffın savaşından önce Eş'as b. Kays'ın Hz. Ali'yle herhangi önemli bir bağı göze çarpmamaktadır. Hz. Ali, Eş'as'ın bu durumunu göz önüne alarak onu merkeze çağırarak kontrolü altında tutmak istemiştir.
- c. En önemli nedeni ise Hz. Ali'nin, Eş'as'ın askerlerinden ve nüfuzundan istifade etmek istemesiydi. Her ne kadar Eş'as, valiliği süresince Kûfe'den uzak kalmışsa da Kinde kabilesinin çoğunluk itibarıyla hala Kûfe'de yerleşik bulunuyor olması, onun buradaki nüfuzunu muhafaza etmiştir. Nitekim Kinde kabilesi liderliğiyle ön plana çıkan Eş'as, daha sonra Güney Araplarını temsil eden bir konuma yükselecektir.

Bazı kaynaklar, Hz. Ali'nin Eş'as'ı Azerbaycan'dan Kûfe'ye çağırmasını onu görevinden azletmesi olarak değerlendirmişlerdir.²⁶³ Ancak Hz. Ali'nin, onun yerine yeni bir vali göndermemesi ve halktan bey'at alma vazifesini yine ona vermesi, Hz. Ali'nin onu görevinden azletmediği; ilk etapta geçici olarak merkeze çağırıldığı şeklinde değerlendirilebilir. Öte yandan Eş'as, Kûfe'de bulunduğu sırada Hz. Ali'ye en yakın adamlardan ve Sıffın mücadelesinde en önemli komutanlardan biri olarak göze çarpmaktadır. Bunların yanında Halîfe'nin bir

²⁶² Dîneverî, s. 156; İbn A'sem, I [I-II], 513.

²⁶³ Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi (M. İsmâil Abdurrâzık'ın makalesi)*, s. 109.

valiyi askerleriyle birlikte merkeze çağırması, onun bu görevini hala tanıdığını göstermektedir. Dolayısıyla bu konuda Hz. Ali'nin Eş'as'a dönük tavrı diğer bazı valilere yaptığı gibi tamamen görevden uzaklaştırmak olarak değerlendirilmemelidir. O, bu konuda Eş'as'a karşı farklı bir tavır sergilemiştir.

B. SİFFİN SAVAŞI ve HAKEM OLAYINDA EŞ'AS b. KAYS'IN ROLÜ

1. Sıffın Savaşındaki Rolü

Eş'as b. Kays, gerek Cer'a olayında gerekse Cemel hâdisesinde bulunmamış olsa da Sıffın savaşını hazırlayan hâdiseler olması bakımından, bu iki olaya kısaca değineceğiz. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Medine'de toplanmış bulunan isyancılar, yeni bir halife arayışı içerisine girdiler. Bu hâdiselerde ismi ön plana çıkanlardan biri olan Eşter en-Nehâî başta olmak üzere halk, Hz. Ali'ye bey'at etmek istedi. Hz. Ali, defalarca bu teklifi reddettiyse de yoğun ısrarlardan sonra bu görevi kabul etti.²⁶⁴

Hz. Ali, hilafete gelir gelmez yapmak istediği ilk şey, siyasî birliği dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olan devletin birliğini sağlamak ve kendisinden önceki halifenin uygulamalarından, gerek kendisinin gerekse halkın rahatsızlık duyduğu problemleri ortadan kaldırmak oldu. Hz. Ali, bu arzusuna dönük olarak ilk etapta valileri değiştirmek istedi.²⁶⁵ Ancak bazı valiler, Hz. Ali'nin halîfeliğini reddedip yerlerine tayin edilen yeni valileri kovunca, Hz. Ali, bu vilayetlerin üzerine yürümeğe karar verdi. Bunun için ordusunu teşkilatlandırıp öncelikle Şam'ı itaat altına almak üzere yola çıktı. Bu arada kaynaklar, Hz. Ali'nin kendisine bey'at etmesi için Hz. Muaviye'ye çeşitli mektuplar gönderdiğini, ancak Hz. Muaviye'nin, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmadan Hz. Ali'ye bey'at etmeyeceğini söylediğini naklelerler.²⁶⁶ Aslında Hz. Ali'nin, Hilâfete gelir gelmez yapacağı öncelikler arasına Hz. Osman'ın katillerini tespit edip cezalandırması yerine, yukarıda bahsettiğimiz politikaları esas alması, farklı çevrelerden tepkilerin doğmasına neden olmuştur. Bu da Hz. Ali'nin halledeceğine kesin gözüyle baktığı meselelerde, siyasî başarısızlığın ortaya çıkmasına yol açmıştır.

²⁶⁴ İbn A'sem, I [I-II], 431-434.

²⁶⁵ Doğrul, V, 79.

²⁶⁶ İbn A'sem, I [I-II], 519.

Hız. Ali'ye Medine'de Halife olarak bey'at edildiği sırada, Hız. Aişe Mekke'de bulunuyordu.²⁶⁷ Talha ve Zübeyr de aynı sıralarda Hız. Ali'den umre için izin alıp Mekke'ye gitmişlerdi.²⁶⁸ Mervân b. Hakem ise zaten Hız. Osman'ın katlinden sonra Mekke'ye kaçmıştı. Bunların yanı sıra Ya'la b. Münye, Abdurrahman b. Attâb ve Abdullah b. Zübeyr gibi birçok isim Mekke'de Hız. Aişe'nin etrafında toplanıp, Hız. Osman'ın kanını talep etme iddiasıyla Basra'ya doğru harekete geçtiler.²⁶⁹

Hız. Ali, Hız. Aişe ve yanındakilerin Basra'yı işgal ettiklerini duyunca küçük bir birlikle Basra'ya doğru yola çıktı. Bu arada Kûfelilere de haber göndererek onlardan yardım istedi. İki ordu el-Hureybe denilen yerde karşılaştılar. Birkaç barış teşebbüsü sonuçsuz kalınca çarpışma meydana geldi. Savaş, Talha ve Zübeyr'in hayatlarını kaybetmeleri ve Hız. Aişe taraftarlarının yenilgisiyle sonuçlandı.²⁷⁰

Muaviye b. Ebî Süfyan'ı itaat altına almak üzere hazırlığa başlayan Hız. Ali, hiç hesapta olmayan Cemel hâdisesiyle karşı karşıya kalmıştır. Cemel vakası, her ne kadar Hız. Ali'nin üstünlüğüyle neticelenmişse de siyasî sonuçları itibariyle birçok kayıplara yol açmıştır. Özellikle de ümmetin önde gelenlerinin Hız. Ali'ye bağlılıkları konusunda kırılmalara yol açmıştır.²⁷¹

Hız. Muâviye, Hız. Ali'ye gönderdiği bir mektupta onu, Hız. Osman öldürüldüğünde sözlü veya fiili olarak halîfeyi desteklememekle suçlamakta ve katilleri ordusunda barındırdığını söyleyerek, kendilerine teslim edilmeleri halinde bey'at edeceğini ifade etmektedir. Hız. Muâviye'nin bey'atı reddederken hilâfet iddiasında bulunmadığı açıktır. O, Şamlılardan destek talep ettiğinde kendisine halîfe olarak değil, emir olarak bey'at edilmiştir.²⁷² Ancak onun, başından beri hilâfet peşinde olduğunu söyleyen araştırmacılar da vardır.²⁷³

Cemel savaşından sonra Hız. Ali Kûfe'ye geçince, Hız. Muâviye'yi bey'ata davet etmek için tekrar çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu arada Hız. Ali, Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays ile Hemedân valisi olan Cerîr b. Abdullah el-

²⁶⁷ Ya'kûbî, II, 125.

²⁶⁸ Dineverî, s. 141.

²⁶⁹ Demircan, *Hâricîler'in Siyasi Faaliyetleri*, s. 89.

²⁷⁰ Sırma, s. 193.

²⁷¹ Bk. Demircan, *Ali-Muâviye*, s. 109.

²⁷² Demircan, *Ali-Muâviye*, s. 81.

²⁷³ Bk. Sarıçam, s. 266.

Becelî'yi de Kûfe'ye çağırmişti. Hz. Ali, Hz. Muâviye'ye bir adam göndermek istediğinde Cerîr b. Abdullah kendisini göndermesini istedi. Cerîr, Hz. Ali'ye; "Muâviye'ye beni gönder, çünkü onunla yakınlık ve akrabalığım vardır." deyince Eşter en-Nehâî, Hz. Ali'ye Cerîr'i göndermemesini çünkü onun gönlünün Muâviye'ye yatkın olduğunu ifade etmiştir. Hz. Ali de Eşter'e: Cerîr'e müsaade etmesini, eğer onlara nasihat ederse emaneti yerine getirmiş olacağını, eğer münafıklık yaparsa emanete hıyanet ettiğinden dolayı günaha gireceğini söylemiştir.²⁷⁴

Hz. Ali, Cerîr'le Hz. Muâviye'ye gönderdiği mektupta, Muhâcir ve Ensâr'ın kendisine bey'at ettiklerini hatırlattıktan sonra Cemel olayındaki hâdiseleri anlatmıştı. Mektubunda bir daha böyle kan dökülmemesi için, herkes gibi kendisinin de bey'at etmesini istedi.²⁷⁵ Hz. Muâviye, 'Amr b. el-Âs ve Şam'ın diğer ileri gelenleriyle yaptığı istişareden sonra bey'at etmeyeceğini açıkladı. Ancak Hz. Osman'ın katillerini bulup öldürdükten sonra bey'at edebileceğini söyleyen Hz. Muâviye, bunu yapmayacak olursa bey'at etmek şöyle dursun, kendisiyle savaşacaklarını bildirdi.²⁷⁶

Kaynakların birçoğunda Hz. Muaviye'ye, Hz. Osman'ın kanını talep etmeyi bahane edip Hz. Ali'ye bey'at etmeme fikrini, 'Amr b. el-Âs'ın telkin ettiği anlatılır.²⁷⁷ Bazı rivâyetlerde, Cerîr b. Abdullah'ın Şam'dan olumsuz bir haberle dönmesinde etkili olan kişinin Şurahbîl b. Sımt el-Kindî olduğu anlatılır. Bunun sebebi olarak da şu olay anlatılır: Hz. Ömer, Şurahbîl'i Irak'a Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yanına göndermişti. Sa'd b. Ebî Vakkas ona çok değer vererek önemli mevkilere atamıştı. Ancak aralarındaki bazı çekişmelerden dolayı Eş'as b. Kays Şurahbîl'i kısıkanıyordu. O sırada Cerîr b. Abdullah da bir görevden dolayı Irak'tan Hz. Ömer'in yanına gidecekti. Eş'as, Cerîr'den eğer yapabilirse Şurahbîl'i Hz. Ömer'in huzurunda yermesini istemişti. Cerîr, Hz. Ömer'in yanına gelince Eş'as'ın bu isteğini yerine getirmiş ve Hz. Ömer'in huzurunda Şurahbîl'i tenkit etmişti. Bunun üzerine Hz. Ömer Sa'd b. Ebî Vakkas'a bir mektup yazıp Şurahbîl'i yanına göndermesini istemişti. Daha sonra Medine'ye gelen Şurahbîl

²⁷⁴ Ya'kûbî, II, 127; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 84; Minkarî, s. 28; Huart, "Eşter", *İ.A.*, IV, 397-398.

²⁷⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 84-85.

²⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 282; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 85; İbn A'sem, I [I-II], 515-517.

²⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88.

akabinde Şam'a gitmiş ve Hz. Muâviye'den büyük ihsanlar görünce oraya yerleşmişti.²⁷⁸

Cerîr b. Abdullah Şam'dan Kûfe'ye eli boş dönünce Eşter en-Nehâî Hz. Ali'ye önceden Cerîr'i Şam'a göndermemesi gerektiği konusunu hatırlatarak Cerîr'e çıktı. Eşter, Cerîr'in yerine kendisinin Şam'a gönderilmesi gerektiğini tekrar dile getirerek Hz. Ali'den Cerîr'i hapsedmesini istedi. Cerîr, durumun kötüye gittiğini görünce Kûfe'den kaçıp Karkisiye'ye gitmiş; oradan Hz. Muâviye'ye bir mektup yazarak durumunu haber vermiş; Hz. Muâviye de onu yanına çağırmişti. Daha sonra Cerîr, Hz. Muâviye'nin bu teklifini kabul edip Şam'a gitmişti.²⁷⁹

Hz. Ali, Hz. Muaviye'nin kendisine bey'at etmemekte ısrar ettiğini ve ona gönderdiği davet haberlerinin de sonuçsuz kaldığını görünce Kûfe'de bulunan taraftarlarından önde gelenleri toplayıp onlarla istişare etti. Bu istişare sırasında savaşmaya karşı oldukları halde susanlar olduğu gibi, Eşter en-Nehâî gibi savaşmayı Hz. Ali'ye ısrarla önerenler de vardı. İstişare neticesinde Şamlıların üzerine yürümeye karar verildi. Daha sonra Cuma günü Hz. Ali minbere çıkarak Kûfelilere hitap etti. Hutbesinde Muâviye ve Şam halkının kendisine itaat etmeyerek fitneye yol açtıklarını ve ümmeti böldüklerini dile getirerek onlara karşı mücadele etmenin gerekliliğini anlattı.²⁸⁰

Kûfe'de savaş hazırlıklarının başladığı sırada Hz. Ali, Yemenli kabilelerin reislerini değiştirmek istedi. Bu gaye ile Yemenlilerin lideri olan Eş'as b. Kays yerine Hassan b. Mahduc'u tayin edince, Yemenliler bu karara karşı çıktılar. Yemenlilerden Eşter en-Nehâî, 'Adî et-Tâî ve Zahr b. Kays Eş'as'ın liderliğe daha layık olduğunu, öteden beri en şerefliilerinin Eş'as olduğunu, Hassan'ın onun kadar dirayetli olmadığını ve ona reisliğin yakışmadığını öne sürerek Hz. Ali'yi bu isteğinden vazgeçirdiler.²⁸¹

Diğer taraftan Hz. Ali, 8.000 kişilik bir öncü kuvvetini Ziyâd b. Nadr el-Hârizî ile birlikte Şam'a doğru yola çıkardıktan sonra peşinden Şureyh b. Hâni ile birlikte 4.000 kişilik bir yardımcı kuvvet daha gönderdi.²⁸² Bu arada Hz. Ali,

²⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 276-277 (trc. III, 285); ayrıca bk. İbn Şebbe, III, 819.

²⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 278 (trc. III, 286); Minkarî, s. 61.

²⁸⁰ İbn A'sem, I [I-II], 559, 570.

²⁸¹ Minkarî, s. 137-138; İbn A'sem, II [III-IV], 64-65.

²⁸² Minkarî, s. 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 279 (trc. III, 286-287).

kendisi de ordusuyla birlikte Şam'a doğru harekete geçti. Medâin civarına geldiğinde halktan bir miktar asker kendisine katıldı. Şehirde Sa'd b. Mes'ûd'u vali olarak bıraktıktan sonra Nuheyle'den geçip Rakka'ya doğru yöneldi.²⁸³

Hız. Ali, diğer taraftan Ma'kıl b. Kays'ı bir bölük askerle Musul yönüne doğru göndermiş ve ondan Rakka'ya gitmesini istemişti. Ma'kıl Rakka'ya vardığında halktan nehir üzerine bir köprü yapmalarını istemesine ve bu köprü vasıtasıyla Şam'a geçileceğini söylemesine rağmen Rakka halkı, buna yanaşmadığı gibi mevcut gemileri de Şam tarafına gönderdiler. Bunun üzerine Ma'kıl b. Kays, Menbic köprüsünden geçmek için oradan ayrılmış ve yerine Eşter en-Nehâî'yi bırakmıştı. Eşter, Rakka halkını köprü yapmaları için tehdit ederek köprüyü inşa ettirmiş ve Hız. Ali'nin ordusuyla bu köprüden nehri geçmelerini sağlamıştı.²⁸⁴

Hız. Muâviye, Hız. Ali'nin Şam'a doğru harekete geçtiğini öğrenince Şam halkına "Hız. Osman'ın katilleriyle savaşmak üzere hazırlanın." gibi telkinlerde bulunarak mücadelesine hedef belirlemiştir. Şam halkını ve askerlerini dirayetli kılmak için her fırsatta Hız. Osman'ın kanlı gömleğini ve eşi Nâile'nin kesik parmaklarını teşhir ediyordu. Bu şekilde, Şam tarafı Hız. Ali'yle mücadele etmeye tam motive oluyordu.²⁸⁵

Hız. Muâviye, Ebu'l-A'ver ile Süfyân b. 'Amr'ı bir kısım askerlerle birlikte öncü kuvvetler olarak göndermiş, kendisi de büyük bir ordu ile Sıffîn mevkiine yakın bir yerde onlara yetişmişti.²⁸⁶

Hız. Ali, askerleriyle birlikte Fırat nehrini geçtikten sonra yine öncü kuvvetlerini önden göndermişti. Bu öncü kuvvetler Şam sınırına yaklaştıkları bir sırada Ebu'l-A'ver es-Sülemî'nin başında bulunduğu Şam kuvvetlerinden bazı askerlerle karşılaşmışlardı. Derhal Hız. Ali'ye durumu bildirince o da Eşter'i oraya göndermişti. Bu arada Hız. Ali, Eşter'e şunları söyledi: "Oraya ulaştığında onların emîri sensin. Ancak sakın karşıdaki adamlarla birdenbire savaşa girmeyesin.

²⁸³ Ya'kûbî, II, 130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 278 (trc. III, 286).

²⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 278 (trc. III, 286); Minkarî, s. 151.

²⁸⁵ İbn A'sem, I [I-II], 556- 557.

²⁸⁶ Minkarî, s. 156. Sıffîn; Rumlar tarafından kurulan ve o sırada harabe halde bulunan bir köydür. Fırat'a bir ok atımı kadar yakındır. Fırat ile Sıffîn arasındaki yerde söğüt ve hurma ağaçlarından müteşekkil sık ağaçlıklı bir ormanlık bulunmaktaydı. Ayrıca bu arada iki fersah uzunluğunda su çukurlarıyla dolu düz ve geniş bir alan vardı. Ve burası taşlık bir yolla Fırat'a bağlanmaktaydı. Fırat'a ulaşan yolların etrafı bataklık olduğundan, suya giden diğer yollar geçilmeyecek durumdandı. Bk. Dineverî, s. 167; Buhl, "Sıffîn", *İ.A.*, X, 551-554.

Onlar, savaşa başladıklarında sen de savaşabilirsin. Öncelikle onları bey‘at için davet et ve bu konudaki görüşlerini al. Sakın onlara karşı beslemiş olduğun kinden dolayı bey‘at etmeye davet etmedikçe ve bu daveti tekrar tekrar onlara iletmedikçe çarpışmaya girişmeysin.”²⁸⁷ Hz. Ali’nin Eşter’e olan bu tavsiyeleri hiç kuşkusuz, Eşter’in savaşmaya çok istekli ve hırslı olduğunu göstermektedir.

Bu arada Ebu’l-A‘ver’in başında bulunduğu, Şamlıların öncü birlikleri ile Eşter en-Nehâî’nin başlarında bulunduğu, Iraklıların öncü kuvvetleri arasında ufak çapta çeşitli çarpışmalar meydana gelmişti.²⁸⁸

Hz. Muâviye, Ebu’l-A‘ver’e Irak askerlerinin su almalarını önlemek için yaklaşık 10.000 askerle suyolunu tutmasını emretti.²⁸⁹ İşte bu sırada Eşter, Hz. Muâviye’nin öncü kuvvetleriyle birleştiğini görünce emrindeki 4.000 kişilik bir kuvvetle onlara karşı koyamayacağını anladı ve derhal Hz. Ali’nin yanına döndü.²⁹⁰ Hz. Muâviye önceden suyolunu tutma konusunda adamlarıyla istişare etmişti. Bu konuda Velîd b. Utbe ile Abdullah b. Sa‘d, “ ‘Affân’ın oğlunu su içmekten alıkoydukları gibi sen de onları alıkoy. Onları susamış olarak öldür. Allah da onların canını bu halde alsın.” demişlerdi.²⁹¹ ‘Amr b. el-‘Âs ise “Onlarla suyun arasına girme. Sen kana kana su içiyorken onları böyle susuz bırakma. Onlarla suyolunu engellemenin dışında başka türlü savaş.” demişse de Velîd ve Abdullah’ın Irak ordusuna su vermeme konusunda ısrarcı tutumları, Hz. Muâviye’yi de onların görüşünü uygulamaya sevk etti.²⁹²

Hz. Ali, sudan faydalanma hususunu görüşmek için Sa‘sa‘a b. Suhân’ı Hz. Muaviye’ye göndererek, ondan askerlerinin sudan istifade etmelerine izin vermesini istedi. Ayrıca Sıffin’e gelişi gayelerinin savaş değil barış olduğunu, eğer buna yanaşmaz ise su için çarpışmaya hazır olduklarını da bildirdi.²⁹³ Hz. Muâviye, komutanlarının da isteği üzerine bu teklifi reddetti. Irak askerleri bir

²⁸⁷ Minkarî, s. 152-154.

²⁸⁸ Minkarî, s. 166-167.

²⁸⁹ Minkarî, s. 160- 162. Kaynaklar bu asker sayısını farklı rakamda vermişlerdir. Bk. el-Mizzî, III, 291.

²⁹⁰ Minkarî, s. 157.

²⁹¹ İbn A‘sem, II [III-IV], 4.

²⁹² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 284 (trc. III, 289); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 285.

²⁹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 285.

gün bir gece susuz kaldılar.²⁹⁴ Minkarî’de geçen başka bir rivâyete göre ise Irak ordusu on dokuz gün susuz kalmıştır.²⁹⁵

Irak ordusunda susuzluk had safhaya ulaşınca Eş’as b. Kays, Hz. Ali’ye gelerek Şamlıların kendilerini sudan istifade etmelerini engelleyemeyeceklerini söyleyerek, savaşmak için izin istedi. Eş’as, Hz. Ali’ye: “Ey Mü’minlerin Emîri! Sen aramızdayken ve kılıçlarımız yanımızda olduğu halde bu topluluk bizi Fırat’ın suyunu almaktan nasıl alıkoyabilir? Bizi bunlarla baş başa bırak. Allah’a yemin olsun ki, ya ölürüz ya da onları püskürtmeden geri dönmeyiz.” deyip su işini halletmek için bizzat kendisinin gönderilmesini Hz. Ali’den istedi. Hz. Ali de Eş’as’ın bu teklifini kabul etti ve su yollarını elde etmesi için savaş hazırlıklarına başlanmasını emretti.²⁹⁶ Eş’as, hemen o gece savaş hazırlıklarına başladı. Askerlerine: “Ya öleceğiz ya da su yollarını ele geçireceğiz.” deyip sabahın ilk ışıklarıyla birlikte saldırıya geçeceklerini söyledi. Eş’as, sabaha doğru yanına aldığı 12.000 askeriyle Şamlıların üzerine hücumla geçti. Taraflar birbirine yaklaşınca birbirlerini ok yağmuruna tuttular. Daha sonra kılıçlar ve mızraklarla çarpışmaya başladılar. Çarpışmalar esnasında suyunu tutan Şam ordularının başında Ebu’l-A’ver bulunuyordu. Saldırıya geçen Irak ordusunun komutası ise Eş’as b. Kays’ın emrindeydi. Çarpışmalar şiddetlenince Hz. Muâviye, Ebu’l-A’ver’in yardımına ‘Amr b. el-Âs komutasında büyük bir yardımcı kuvvet gönderdi. Bunun üzerine Hz. Ali de Eş’as’ın yardımına Eşter en-Nehâî komutasında bir bölük gönderdi.²⁹⁷

Çarpışmalardan önce ve çarpışmalar esnasında Eş’as, birkaç defa Ebu’l-A’ver ve ‘Amr b. el-Âs’dan su yollarını serbest bırakmalarını istedi.²⁹⁸ Ancak Şamlılar bu teklifi her defasında reddettiler. Bunun üzerine Eş’as b. Kays, Eşter en-Nehâî ile birlikte Şamlıların üzerine hücum etti. Süvari birliklerine Eşter, piyade birliklerine Eş’as kumanda ediyordu.²⁹⁹ Neticede zafer Iraklıların oldu ve

²⁹⁴ Minkarî, s. 160-161.

²⁹⁵ Minkarî, s. 162.

²⁹⁶ Dîneverî, s. 169; İbn A’sem, II [III-IV], 7; Taberî, *Târîh*, III, 566-567; el-Mizzî, III, 291-292.

²⁹⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 94; Minkarî, s. 166-167; Dîneverî, s. 169; İbn A’sem, II [III-IV], 7-10; Halîfe b. Hayyât, s. 145; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 170; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 284 (trc. III, 289); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284-285.

²⁹⁸ İbn A’sem, II [III-IV], 14-15; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 170.

²⁹⁹ Minkarî, s. 160-162. Ayrıca bk. Ayar, s. 43.

Eş'as, su yollarını Şamlıların elinden almayı başardı.³⁰⁰ Daha sonra Eş'as, bu zaferini Hz. Ali'ye Eşter vasıtasıyla bildirdi.³⁰¹ Bu olay Eş'as'ın, Sıffin savaşı boyunca gösterdiği en büyük kahramanlığı.

Iraklı askerler, su yollarını Şamlıların elinden alınca, “Biz bu sudan Şamlılara bir yudum bile içirmeyeceğiz.” dediler. Ancak Hz. Ali askerlerine, “Şamlılardan suyu menetmeyin.” deyip, Şamlıların uygulamalarının tersine sudan istifadelerine mani olmadı.³⁰² Hz. Ali'nin bu tutumu iki taraf arasındaki havanın yumuşamasına vesile oldu. Böylece taraflar, iki gün boyunca savaşmadan beklediler.³⁰³ Ancak bazı kaynaklar, su meselesinden dolayı çarpışmaların devam ettiği sıralarda tarafların bir araya gelip savaşı kestiklerini ve sudan beraberce istifade etmeleri üzerine anlaşmalarını, dolayısıyla bu yumuşak havanın oluştuğu bu uzlaşmanın bir eseri olduğunu rivâyet ederler.³⁰⁴

Su işinin hallinden sonra taraflar arasındaki sessizliği, elçilerin uzlaşma arayışları takip etti. Bu arada Hz. Ali, Ebû 'Amr b. Beşîr, Sa'îd b. Kays el-Hemdânî ve Şebes b. Rib'î et-Temîmî'yi yanına çağırarak onlardan, Hz. Muâviye'nin yanına gidip onu Allah'a itaate ve cemaate bağlanmağa davet etmelerini istedi. Şebes b. Rib'î, Hz. Ali'ye Muâviye'nin itaati karşılığında onu buna istekli kılacak bazı görevler ve tekliflerde bulunmayı tavsiye etti. Ancak Hz. Ali, onlardan öncelikle Muâviye'yi bey'ate davet etmelerini ve bu konuda onu delillerle çürütmeye çalışmalarını istedi.³⁰⁵

Elçiler, Hz. Muâviye'nin huzuruna vardıklarında onu Hz. Ali'ye bey'ate davet edip, Müslümanların arasına nifak sokmaktan vazgeçmesini istediler. Ancak Hz. Muâviye, her zamanki gibi Hz. Osman'ın katilleri peşinde olduğunu ve onun katillerini öldürmeden geri dönmeyeceğini ileri sürüp, kendi kanıtlarını bu mülahazayla ortaya koydu. Bu sefer de taraflar arasında bir ittifak oluşturulamadı.³⁰⁶ Elçilerin olumsuz bir haberle dönüşü, Hz. Ali tarafında

³⁰⁰ el-Mizzî, III, 291; İbn 'Asâkir, IX, 136; Halife b. Hayyât, s. 145; ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 40.

³⁰¹ Minkarî, s. 166, 169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 285 (trc. III, 290).

³⁰² Dîneverî, s. 169.

³⁰³ Minkarî, s. 160.

³⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284-285.

³⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 285 (trc. III, 290).

³⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 286-287.

gerginliği arttırdı. O esnada Irak askerlerinden bir grup, savaş meydanına çıkarak şam askerleriyle çarpışmaya başladılar.³⁰⁷

Belli aralıklarla gerçekleşen çarpışmalar esnasında, Hz. Ali tarafından saldırıya geçen en önemli komutanlardan biri Eşter idi. Eşter, komutanlar arasında savaşa en çok istekli olanların başında geliyordu.³⁰⁸ Bu ufak birliklerin çarpışmaları esnasında Eş‘as b. Kays‘ın mücadeleyi daha çok merkezden takip ettiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu durum muhtemelen Eş‘as‘ın saygın bir lider oluşundan kaynaklanmaktaydı.

Hicrî 37 (Miladî 659) yılının Safer ayına kadar taraflar arasındaki çarpışmalar ya kabileler arasında ya da ufak birlikler arasında gerçekleşiyordu. Daha sonra her iki taraf büyük çarpışma için ordularını düzenlemeye başladılar. Hz. Ali, atlı birliklerin başına ‘Ammar b. Yâsîr‘i, piyadelerin başına ‘Abdullah b. Budeyl el-Huzâ‘î‘yi tayin etti. Sancağı Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkas ez-Zühri‘ye verdi. Sağ cenahtaki birliklerin başına Eş‘as b. Kays‘ı, sol cenanın başına da ‘Abdullah b. ‘Abbas‘ı tayin etti.³⁰⁹

şam ordusunda atlı birliklere ‘Ubeydullah b. Ömer b. el-Hattab, piyadelere Müslîm b. ‘Ukbe el-Murrî, sağ cenaha Abdullah b. ‘Amr b. el-‘Âs, sol cenaha Habîb b. Mesleme el-Fihri, merkeze Dahhâk b. Kays el-Fihri, komutan olarak atandı. Sancak ise Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd‘e verildi.³¹⁰

Savaştan önce her kabile, karşı tarafın ordusunda bulunan aynı kabilenin mensuplarıyla savaşacak şekilde düzenlendi. Bir kableden karşı tarafta birlik yoksa o kabile, başka kabilelerle savaşmak üzere görevlendirildi.³¹¹ Hz. Ali‘nin ordusunda bulunan Kindeli birliklerin başında, Hucr b. ‘Adî bulunmaktaydı. Ancak Hz. Muâviye‘nin ordusunda Kindelilerden oluşan bir birlik olmadığından Hz. Ali tarafındaki Kinde birlikleri, Hz. Muâviye tarafında bulunan es-Sekûn ve es-Sekâsik kabileleriyle arpışmışlardır.³¹² İbnü‘l-Esîr‘de geçen bir rivâyete göre ise Kindeliler Eşter en-Nehâf‘nin emri üzerine karşı tarafta bulunan Eş‘arîlerle

³⁰⁷ İbnü‘l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 286 (trc. III, 291).

³⁰⁸ Minkarî, s. 174-178.

³⁰⁹ Dîneverî, s. 171; Minkarî, s. 205; İbn Hibbân, II, 289; Halife b. Hayyât, s. 145; İbn ‘Asâkir, IX, 136; ez-Zehbî, *A‘lâm*, II, 40; Demircan, *Ali-Muâviye*, s. 124, 125.

³¹⁰ Minkarî, s. 206. Gerek Irak ordularının başında bulunan komutanların gerekse şam ordularının başında bulunan komutanların isimleri kaynaklara göre değişiklik arz edebilmektedir.

³¹¹ İbnü‘l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 296 (trc. III, 301); Demircan, *Ali-Muâviye*, s. 126.

³¹² Minkarî, s. 227. Minkarî‘nin bu rivâyetine göre bu sırada Kinde kabilesinin başında Eş‘as b. Kays bulunmaktaydı.

çarpışmışlardı.³¹³ Dîneverî’de geçen başka bir rivâyete göre; Irak ordusundan bir birlikle çatışma meydanına çıkan Eş‘as, Şam ordusundan Habîb b. Mesleme’nin komutasındaki bir birlikle çatışmaya girmiş ve bu çarpışma yaklaşık yarım gün boyunca devam etmişti.³¹⁴

Rivâyetlere göre çarpışmalar sırasında Benî Bekr’den bir kişi Şam ordusundan olan Zü’l-Kila‘ adındaki bir kişiyi öldürür. Daha sonra Zü’l-Kila‘ın oğlu, Eş‘as b. Kays’a bir elçi göndererek babasının cesedini ister. Eş‘as bu talebi anlayışla karşılar; ancak bu konuda Hz. Ali’den korktuğunu söyleyerek isteğini yerine getiremeyeceğini ifade eder. Fakat Eş‘as, bu konuda Sa’d b. Kays’ın kendilerine yardımcı olabileceğini söyler. Bu haber Hz. Muâviye’ye gidince o Zü’l-Kila‘ın oğlunu bu işten vazgeçirtir.³¹⁵

Başka bir rivâyete göre çarpışmalar sırasında Abdullah b. Budeyl, uyarılara aldırmaz etmeden Şam askerlerinin arasına dalmış, önüne çıkan her engeli aşmış Hz. Muâviye’nin bulunduğu yere kadar ilerlemişti. Ancak daha sonra Şam askerleri tarafından çevrilen Abdullah ve arkadaşlarının büyük bir kısmı öldürüldü. Az bir kısmı ancak yaralı olarak kurtulabildi. Hz. Muâviye askerlerinin üzerine korkusuzca saldıran kişinin Abdullah b. Budeyl olduğunu öğrenince, Abdullah’ın kavminin en cesuru olduğunu ve eğer Huzaâ kabilesinin kadınları Abdullah’ın öldürüldüğünü duyarlarsa kendilerine saldıracaklarını söyledikten sonra, Eş‘as b. Kays ve Eşter en-Nehâ’ye karşı zafer kazanabilmek için Allah’a dua etti.³¹⁶

Savaşın kızıştığı bir sırada Hz. Ali, Benî Rabî‘a’nın bulunduğu mevziye gelmişti. Bu esnada Şamlılar da Benî Rabî‘a’nın mevziine doğru şiddetli bir hücumla geçmişlerdi. Bu sırada ‘Adî b. Hâtem, Hz. Ali’den bu mevziyi terk edip merkeze gitmesini istemişti. Hz. Ali’ye ümmetin başında canlı kalması gerektiğini söyleyerek onu güvenli bir merkeze gitmesi için ikna etmeye çalışıyordu. Yine bu esnada Eş‘as b. Kays, Hz. Ali’nin yanına gelmiş ve onu gördüğünde sesini yükselterek: “Ey Emîre’l-Mü’minîn! Süvariye karşı süvari, adama karşı adam! Biz şu anda onlardan üstün bir konumdayız. Sen kendi makamına dön, insanlar

³¹³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 302-303 (trc. III, 307).

³¹⁴ Dîneverî, s. 174.

³¹⁵ Minkarî, s. 302, 303; Dîneverî, s. 179.

³¹⁶ Minkarî, s. 246.

senin yerini terk ettiğini zannetmesinler.” diyerek ondan karargâhına dönmesini istemişti.³¹⁷ Daha sonra Şamlılar Benî Rabî‘a’nın üzerine şiddetli bir hücumla geçmiş, Benî Rabî‘a ise kahramanca bir direniş sergilemişti.³¹⁸ Yine rivâyetlere göre; Hz. Ali, savaşın şiddetlendiği sıralarda çoğu zaman kendine hâkim olamıyor ve tek başına Şamlıların üzerine hücumla geçiyordu. Hz. Ali’nin taraftarları, onun kendisini tehlikeye atmasını engellemek için iki kişi görevlendirmişlerdi. Bunlar Hz. Ali’nin tek başına cepheye girip savaşmasına mani olacaklardı. Ancak yine de çoğu zaman Hz. Ali’ye engel olamıyorlardı.³¹⁹

Savaşın yoğunlaştığı bir esnada, ‘Ammâr b. Yâsir Şamlılar tarafından öldürüldü. ‘Ammâr b. Yâsir’in ölümü büyük yankı uyandırdı. Hz. Ali’nin taraftarları ‘Ammâr b. Yâsir’in öldürülmesi üzerine büyük bir moral kaybına uğramış, Şamlıların tarafında ise bu hâdise büyük tedirginliğe yol açmıştı. Hatta bunun üzerine iki tarafta da bazı çözümlerin olduğu görülmüştür. Minkarî’de geçen bir rivâyete göre ‘Ammâr b. Yâsir’in ölümü üzerine Şamlılar tarafında tedirginlik oluşunca Hz. Muâviye, taraftarlarına moral vermek için onlara şöyle seslendi: “Sizin onlardan öldürdükleriniz ve onların sizden öldürdüklerinden dolayı, doğru üzerinde olduğunuzdan şüphe etmeyin. Vallahi! Sizden olan Zü’l-Kila’ onlardan olan ‘Ammâr b. Yâsir’den büyüktü. Sizden olan Hevşeb onlardan olan Hâşim’den büyüktü ve yine sizden olan ‘Ubeydullah b. Ömer onlardan olan İbn Budeyl’den büyüktü. Adamlar bir birine benzer. Herkesin hesabı Allah’ın yanındadır. Sizi müjdeliyorum ki, o kavimden üç kişi öldü. Onlardan biri ‘Ammâr b. Yâsir idi ki, o bir köleydi. Ölenlerden Hâşim tutuşmuş bir ateş parçasıydı. Ölen İbn Budeyl ise yaptığını yapan bir adamdı. Geriye Eş‘as, Eşter ve ‘Adî b. Hâtem kalmıştır. Eş‘as’a gelince o, zaten kendi hemşerilerini korumakla meşguldür. Eşter ve ‘Adî ise ikisi fitne ile doludurlar. Allah yarın inşaallah onları da öldürür.”³²⁰ Bu rivâyete göre Hz. Muâviye’nin, Eş‘as’ı kavminin düşkünü biri olarak değerlendirip, onu kendisi için çok büyük bir tehlike olarak görmemesi dikkat çekicidir.

³¹⁷ Minkarî, s. 402.

³¹⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 307-308 (trc. III, 311).

³¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 299.

³²⁰ Minkarî, s. 455.

‘Ammâr b. Yâsir’in ölümünden sonra Iraklılar tarafında bir hareketlilik yaşandı. Bütün askerler savaşmak için galeyana gelmişti. Anlatıldığına göre Perşembe günü başlayan şiddetli çarpışmalar Cuma sabahına kadar devam etmişti ki, bu geceye “el-Herîr” gecesine denmiştir.³²¹ O gece, ellerindeki mızraklar tamamen kırılıncaya, okları tükeninceye kadar savaşmışlar daha sonra kılıçları ellerine alıp savaşa devam etmişlerdi. Çarpışmaların devam ettiği esnada Hz. Ali, sağ kanat kuvvetlerinin yanına gider ve sürekli olarak önüne gelen her askerî birliğe, daha da ileri gitmelerini ve onu izleyen askerî birliğin bir öncekini geçmesini emrederdi. Mücadele bu şekilde yaklaşık bir gün bir gece devam etmiştir.³²²

Bu gecenin sabahında öğleye doğru sağ cenahtaki askerlerin komutanı olan Eşter, askerleriyle birlikte büyük bir cesaret ve kahramanlıkla Şam ordusunun üzerine yürümüş, karargâh merkezlerine kadar ilerlemişti. Bu arada Eşter, Şam ordusunu tamamen dağıtmak için askerlerini cesaretlendiriyor ve bizzat ordunun içine dalıp son darbeye hazırlanıyordu. Irak ordusu mutlak bir zafere doğru adım adım ilerliyordu.³²³

Minkarî’de geçen bir rivâyete göre Eş’as b. Kays, “el-Herîr” gecesinde Kindelilerin başında çarpışmalara katılmıştı. Bu gecede Eş’as, yanında bulunan Kindelilere şöyle seslenmiştir: “Ey Müslümanlar topluluğu! Bu geçen gününüzde olanları gördünüz. Araplar o günde yok olmaya yüz tuttular. Bu yaşıma kadar ve eğer Allah dilerse bundan sonra göreceğim yaşıma kadar bu günün bir benzerini görmedim. Bu günü görenler görmeyenlere anlatacaklardır. Eğer yarın tekrar karşı karşıya gelirsek bu, Arapların yok olması demektir. Benim bu sözlerimden kastım, ölümden kaynaklanan tereddüdümdür. Ben yaşlanmış bir adamım, eğer yarın yok olursak, kadın ve çocuklarımızın durumunun ne olacağından korkuyorum. Allah’ım! Sen ailemden ziyade kavmimi ve ehl-i dini düşündüğümü biliyorsun. Başarı ancak Allah’tandır. Tevekkül Ona, dönüş de O’nadır. Bir görüş, doğru veya yanlıştır. Eğer Allah’ın emri gerçekleşirse netice, bir kulunu sevmesi

³²¹ Dîneverî, s. 188.

³²² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 315 (trc. III, 319); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 301-302.

³²³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 315, 316 (trc. III, 319, 320); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 302.

veya kerih görmesiyle son bulur. Ben, bu sözlerimle kendim ve sizin için Allah'tan istiğfar diliyorum.”³²⁴

Hiz. Muâviye, Iraklı askerlerin şiddetli hücumu karşısında yenilgiye doğru gittiklerini anlayınca, derhal ‘Amr b. el-‘Âs’ı yanına çağırmiş ve bu duruma bir çare bulmasını istemişti.³²⁵ Başka rivâyetlere göre ise ‘Amr b. el-‘Âs, mutlak bir yenilginin adım adım yaklaştığını görünce, Hiz. Muâviye’nin yanına gelmiş ve bir çare bulmaları gerektiğini, aksi halde köklerinin kazınacağını ifade etmiştir.³²⁶

2. Hakem Olayındaki Rolü

İbn Kuteybe, tahkîm hâdisesinin ortaya çıkışını şöyle anlatır: Hiz. Muâviye’nin ordusunda yenilgi ve çözülme belirtileri ortaya çıkmıştı. Hiz. Ali, bir gece kalkıp Şamlıları tehdit etti ve yarın kesin zafere ulaşmak için çarpışmalara bizzat katılacağını söyledi. Hiz. Ali’nin bu sözlerini haber alan Hiz. Muâviye ‘Amr b. el-‘Âs’la bu konuyu istişare etti. ‘Amr, ona şunları söyledi: “Senin adamların onun adamlarına karşı koyamaz. Hatta ne sen, ne de ben ona karşı koyabiliriz. Sen bir maksat için savaşıyorsun o da başka bir maksat için savaşıyor. Sen hayatı isterken o ölümü tercih ediyor. Hâlbuki Iraklıların senden korktuğu kadar Şamlılar ondan korkmuyor, çekinmiyor. Bence onu Allah’ın kitabına bırak. Böyle yaparsan sen onun zafer ağına düşmeden o senin ağına düşecektir.” Bu istişareden sonra Hiz. Muâviye, bütün Şam halkına gecenin karanlıkları içinde imdat isteyen bir sığınma üslubuyla şu şekilde bağırma larını emretti: “Ey Hasan’ın babası! Biz öldürüldüğümüz takdirde bu topraklar üzerinde neslimizden geriye ne kalır. Hayattakileri Allah’ın koruması için aramızı Allah’ın kitabı bulsun.” dedikten sonra, sabah olduğunda hem mızrakların ucuna hem de atların boynuna Mushaflar takmışlardı.³²⁷

Hicrî 37 (Miladî 658) yılı Safer ayının 12’sinde gerçekleşen bu hâdise, ‘Amr b. el-‘Âs’ın kurduğu plan üzerine işlemiştir. Bazı rivâyetlere göre ‘Amr b. el-‘Âs bu öneriyi ortaya atarken gerekçesini şöyle açıklamıştır: “Eğer bu teklifim

³²⁴ Minkarî, s. 480-481; ayrıca bk. Dîneverî, s. 188.

³²⁵ Çelebi, s. 88.

³²⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 101-102, 108; Minkarî, s. 477; ayrıca bk. Aycan, İrfan-Söylemez, M. Mahfuz, *İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 46-47.

³²⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 108, 110-111.

gerçekleştirilirse, Iraklı askerler bizi bırakıp birbirleriyle uğraşmaya başlarlar. Biz de bu durumdan istifade edip rahat bir nefes alırız.”³²⁸

Hız. Muâviye'nin, savaşın kızıştığı bir sırada 'Amr b. el-Âs'ın dahiyane fikriyle Kur'an'ın hakemliğine başvurma isteği, savaşın geldiği nokta itibariyle bakılırsa pek samimi görünmemektedir. Nitekim, çatışmaların öncesinde uzlaşma arayışları olduğu halde bu yöneme başvurulmaması ve ancak savaşın kaybedilmeğe yüz tuttuğu bir sırada böyle bir fikrin ortaya atılması da bu görüşü desteklemektedir.³²⁹

Hız. Muâviye'nin askerleri, 'Amr b. el-Âs'ın bu planını tatbik ederek, mızraklarının ucuna taktıkları Kur'an sayfelerini havaya kaldırıp, onun iki taraf arasında hakem olmasını istediler. Bu durum karşısında Hız. Ali, askerlerine savaşa devam etmelerini, Muâviye ve yanındaki arkadaşlarını çok iyi tanıdığını, çocukken de kötü kişiler olduklarını ve büyüdükten sonra da bu alışkanlıklarını terk etmediklerini; dolayısıyla Kur'an'ın hakemliğini istemelerinin aldatmadan ibaret olduğunu söyledi. Hız. Ali, taraftarlarından bir kısmının Şamlıların bu teklifine yumuşak bakmaları üzerine, taraftarlarına kızarak “Sizlere yazıklar olsun, vallahi onlar bu Kur'an sayfelerini sırf sizi aldatmak ve size tuzak kurmak için havaya kaldırmışlardır.” deyince, askerlerinden bazıları “Allah'ın kitabına davet edilip de ona icabet etmemek bize yakışmaz. Biz, bunu kabul edemeyiz.” dediler. Hız. Ali, Muâviye ve adamlarının Kur'an'ın emirlerine baş kaldırdıklarını ve onları doğru yola getirene kadar onlarla savaşmak gerektiğini, defalarca tekrarladı. Ancak kurradan Mis'ar b. Fedekî, Zeyd b. Husayn et-Tâî ve onlara tabi olan kişiler bu davete icabet etmediği takdirde kendisiyle savaşacaklarını ve Hız. Osman'a yaptıklarını ona da yapacaklarını söylediler.³³⁰

Bu tartışmalar yapılırken, Eşter komutasındaki birlikler savaşa devam ediyorlardı. Kur'an'ın hakemliği hususunda diretenler, halîfeden savaşa bütün hızıyla devam eden Eşter'i geri çağırmasını istediler. Halîfe, Eşter'e adam göndererek ona savaşı bırakmasını ve yanına gelmesini emretti. Ancak Eşter geri dönmenin mümkün olmadığını belirterek, zafere ulaşmasının an meselesi olduğunu söyledi. Bu haber Hız. Ali'ye ulaştığı sırada, Eşter'in bulunduğu yerde

³²⁸ Minkarî, s. 476-478; Dîneverî, s. 188.

³²⁹ Bk. Demircan, *Ali- Muâviye*, s. 135-136.

³³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316-317 (trc. III, 321-322).

bağrıışma sesleri yükseliyordu. Muhâlifler Hz. Ali'yi, Eşter'e savaşı durdurması değil devam ettirmesi yönünde haber göndermekle itham ettiler. Halife, onların yanında iken nasıl böyle bir haber göndereceğini söyleyerek teessürlerini bildirdi. Ardından onları sert bir şekilde uyardı. Muhâlifler, sonunda Hz. Ali'den Eşter'i derhal geri çağırmasını istediler; aksi takdirde kendisinden ayrılacaklarını söyleyerek tehdit ettiler. Bunun üzerine Hz. Ali, tekrar Eşter'e adam göndererek hemen savaşmayı bırakıp geri dönmesini emretti. Aksi halde yanındakilerin, büyük bir fitne çıkarmak üzere olduğunu da ekledi. Eşter, bu haberi kendisine getiren Yezîd isimli şahsa, son darbeyi vurmak üzere olduğunu ve geri dönmeyeceğini tekrarladı. Yezîd ise, savaşı sona erdirmeyeceği takdirde, fitnenin büyüyeceğini, hatta Hz. Ali'nin muhâliflerce öldürülebileceğini söyleyince Eşter istemeyerek, savaşa son verdi.³³¹

Bazı rivâyetlerde, Hz. Ali'ye tahkîmi kabul ettirmeye çalışan kişinin Eş'as b. Kays olduğu anlatılmaktadır.³³² Ya'kûbî'de geçen bir rivâyete göre; Hz. Muâviye, Mushaf sahifelerini havaya kaldırarak hakem fikrini ortaya atınca, Hz. Ali, onların bu tavrına şiddetle karşı çıkmıştı. Eş'as Hz. Ali'ye, Kur'an hakemliğini kabul etmediği takdirde kendisini terk edeceğini ve düşmanlarının arasına katılacağını söyledi.³³³ Bu sırada ordunun Yemenlilerden oluşan kısmı da Eş'as'ın sözlerine katıldıklarını söyleyerek Eş'as'ın talebinin doğru olduğunu ileri sürdüler. Eş'as'ın bu tutumuyla ilgili haber Eşter'e ulaşınca, Eş'as'la aralarında Kur'an'ın hakemliğine başvurma konusunda anlaşmazlık çıktı.³³⁴ Münakaşa o kadar şiddetlendi ki, sanki savaş Şamlılarla değil de ikisi arasında cereyan ediyordu. Sonunda Hz. Ali, askerlerin kendisini terk etmelerinden veya bir çeşit iç çatışmanın meydana gelmesinden tedirginlik duyup, Eş'as ve yanındakilerin fikrini kabul etmek zorunda kaldı.³³⁵

Mes'ûdî'nin rivâyetine göre de tahkîme gidilmesinde en çok ısrar eden kişi, Eş'as b. Kays olmuştur. Hz. Ali, ona tahkîme gidilmesinin kabul edilemeyeceğini, daha savaşmalarını gerektiren durumun ortadan kalkmadığını ve

³³¹ Minkarî, s. 490-491; Dîneverî, s. 190; İbn A'sem, II [III-IV], 184-185.

³³² Mes'ûdî, II, 387; İbn A'sem, II [III-IV], 180.

³³³ Bazı rivâyetlere göre Eş'as, bu sırada tahkîmi kabul etmediği takdirde Hz. Ali'yi ölümlle tehdit etmiştir. Bk. ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 40.

³³⁴ İbn A'sem, II [III-IV], 212-213; ayrıca bk. Ayar, s. 47.

³³⁵ Ya'kûbî, II, 131; ayrıca bk. İbn A'sem, II [III-IV], 180-181.

kendisine uymalarını emretmişti. Bu sırada araya giren Eşter en-Nehâî halîfeye muhalefet edilmesine sinirlenerek, Hz. Muâviye'nin askerleri arasında değişik düşünen kişilerin olmadığını, onların sabredek ve zafere ulaşacak durumları bulunmadığını ve bu işi çözmek için kılıçtan başka çare olmadığını söyleyerek, savaşın sürdürülmesini istedi. Hz. Ali'nin sadık adamları da Eşter'le aynı görüşü paylaşıyorlardı.³³⁶

Eş'as'ın, Hz. Ali'ye tahkîmi kabul ettirmesine dair İbn Kuteybe'nin rivâyeti de diğerleriyle paraleldir. Buna göre; Hz. Ali'nin ordusunda bulunan ileri gelen kimseler, Şamlıların önerisini kabul edip etmeme konusunda görüşlerini açıkladılar. Eş'as, önerinin kabul edilmesini ısrarla savunuyordu. Hz. Ali de Eş'as ile Yemenlilerin görüşlerine meylectti. Görevlendirdiği bir adamdan Muâviye'nin önerisini kabul ettiklerini yüksek sesle ilan etmesini istedi. Bu rivâyete göre 'Ammar b. Yâsîr tahkîmin kabulü konusunda Hz. Ali'ye şiddetle karşı çıkmıştır.³³⁷

Eşter en-Nehâî ve savaşa devam etmeye taraftar olan kişiler, Hz. Ali'ye savaşa devam etmenin gerekliliğini anlatırken, Hz. Ali de onlar gibi düşündüğünü, ancak elinden bir şey gelmediğini söylüyordu. Eş'as, Hz. Ali'nin savaş taraftarlarına destek vermesine kızarak şöyle dedi: "Ey Emîru'l-Mü'minîn! Biz dün olduğu gibi bugün de seninle beraber olduk. Ancak bundan sonraki durumumuz işin başındaki gibi değil. Irak halkını benim kadar seven, Şamlılardan da benim kadar nefret eden hiç kimse yok. Allah'ın kitabına çağırın bu kavmin talebine icabet et. Böyle yapmakla en doğrusuna karar vermiş olursun. Artık insanlar sulh ve beka istiyorlar, savaşmak değil."³³⁸

³³⁶ Mes'ûdî, II, 387.

³³⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 109-111. Rivâyetlerin bir çoğuna göre, 'Ammâr b. Yâsîr tahkîm hâdisesinden önce öldürülmüştür. Ancak bazı kaynaklara göre 'Ammâr, tahkîm hâdisesinin kabulünden sonra öldürülmüştür. Bu şekildeki rivâyetlere göre hâdiseye şöyle gerçekleşmiştir: Hz. Ali, Şamlıların, Kur'an hükmünü araştırmak için iki hakem görevlendirilmesine dair önerisini kabul ettiğini açıklamasından sonra 'Ammâr b. Yâsîr muhalefet etti. Ona göre bu öneriyi kabul etmek, dinleri hususunda şüpheye düşmektir. Ancak onun bu çıkışına karşı Hz. Ali, kendisinin de tahkîme karşı olduğunu söylemekle yetindi. 'Ammâr, Hz. Ali'nin tahkîmi kabulde kararlı olduğunu görünce, Irak ordusuna dönerek "Cennete gitmek isteyen varsa peşimden gelsin." diyerek 500 kişiyle Şam orduları arasına dalmış ve öldürülünceye dek savaşmıştır. Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 110. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi (Selîm en-Nu'aymî'nin makalesi)*, s. 75-78.

³³⁸ Minkarî, s. 482; ayrıca bk. Dîneverî, s. 190.

Minkarî, Irak halkının tahkîme tepkisini dile getirirken bu halkın üç gruba ayrıldığından bahseder. Bunlardan Eş'as b. Kays, tahkîmin kabulünü ısrarla isteyenlerin başında gelmekteydi. Eşter en-Nehâî ise gözü savaştan başka bir şey görmeyenlerin başında bulunmaktaydı. Sa'îd b. Kays'ın da tahkîmin kabulü konusunda sessiz kalmayı tercih edenler arasında olduğunu ifade eder.³³⁹

Daha sonra Eş'as, Hz. Ali'nin yanına gelerek her iki tarafın da tahkîmin kabulü konusunda hemfikir olduğunu dile getirdikten sonra, Hz. Muâviye'nin ne istediğini öğrenmek için kendisinin gönderilmesini Hz. Ali'den istedi.³⁴⁰ Bunun üzerine Hz. Ali de, "Git ve Muâviye'nin ne istediğini öğren." diyerek Eş'as'a izin verdi. Eş'as, Hz. Muâviye'nin yanına geldiğinde öncelikle Kur'an sayfelerini neden havaya kaldırdıklarını sordu. Hz. Muâviye'nin bu soruya cevabı şu oldu: "Bizim ve sizin Allah'ın kitabına ve kitabında buyurduklarına geri dönmemiz için böyle yaptık." dedi. Hz. Muâviye, Eş'as'a bu konudaki isteklerini şöyle anlattı: "Siz beğendiğiniz ve razı olduğunuz bir adamı seçip gönderin; biz de beğendiğimiz ve razı olduğumuz bir adamı göndereyim. Bu iki adamın Allah'ın kitabına göre hüküm vermelerini kabul edelim ve onların üzerinde ittifak edecekleri hükme tabi olalım." dedi. Eş'as, bu fikrin çok makul bir karar olacağını dile getirdikten sonra Hz. Ali'nin yanına döner ve Hz. Muâviye'nin görüşünü iletir. Bu sırada Hz. Ali'nin çevresinde bulunanlar da bu karara muvafakat verirler. Böylece Hz. Muâviye'nin fikri kabul edilmiş olur.³⁴¹ Rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere; Eş'as'ın tahkîmin kabulü konusunda çok büyük rol oynadığı görülmektedir.³⁴² Ancak Eş'as'ın bu konudaki ısrarcı tutumlarının, hangi kaygılardan kaynaklandığını bütünüyle tespit etmek zor görünmektedir. Bunlara rağmen Eş'as'ın, kabilevi kaygılardan veya savaşıma taraftar olmayışı gibi nedenlerden dolayı böyle bir gayret içerisinde girdiğini söylememiz mümkündür.

Sıra hakemlerin tespitine geldiğinde, Şamlılar bu iş için 'Amr b. el-Âs'ı seçtiklerini söylediler. Hz. Ali ise kendi taraftarlarına hakem olarak Abdullah b. Abbas veya Eşter en-Nehâî'yi önerdi. Ancak Eş'as ve daha sonra Hâricî olarak

³³⁹ Minkarî, s. 484.

³⁴⁰ Mes'ûdî, II, 387; İbn A'sem, II [III-IV], 180; Taberî, *Târîh*, IV, 36; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 175.

³⁴¹ Minkarî, s. 498-499; Mes'ûdî, II, 387; İbn A'sem, II [III-IV], 191-192; Taberî, *Târîh*, IV, 36; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 175.

³⁴² Daha geniş bilgi için bk. Demircan, Ali b. Ebî Tâlib'i, Tahkîme Zorlayanlar Üzerine, *İSTEM*, VI, 2005, s. 51-58.

bilinen kimseler, Hz. Ali'nin hakem olarak önerdiği kişileri kabul etmediler. Ve bu iş için ancak Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin uygun olabileceğini söylediler.³⁴³ Bunun üzerine Hz. Ali, "Bana birinci konuda isyan ettiniz, bu konuda da isyan etmeyiniz. Ebû Mûsa'nın bu iş için ehil olduğuna inanmıyorum." demiş; ancak Eş'as, Zeyd b. Husayn ve Mis'ar b. Fedekî, Ebû Mûsa'nın dışında kimseyi kabul etmeyeceklerini tekrarladılar.³⁴⁴ Onlar, Ebû Mûsa'nın her zaman kendileri için bir uyarıcı olduğunu, düşükleri hatalardan kendilerini engellediğini ve bu işe en ehil kişinin de o olabileceğini söylediler. Hz. Ali, Eş'as ve beraberindekilerin kararlarından vazgeçmeyeceklerini anlayınca, "O halde istediğinizi yapınız." deyip, onların isteğine boyun eğmek zorunda kalmıştır.³⁴⁵

Başka rivâyetlere göre Eş'as, Hz. Ali'nin hakem olarak seçmek istediği kişilere itiraz ederken ümmetin kaderini belirleyecek olan hakemlerden birinin muhakkak Yemenli olmasını istemekteydi.³⁴⁶ Çünkü Şamlıların belirledikleri hakemleri Mudarlı idi. Hz. Ali'nin seçmek istediği Abdullah b. Abbas da Kureyşli, dolayısıyla o da Mudarlıydı. Bu durum Eş'as'ı rahatsız etmekteydi.³⁴⁷ Bu gaye ile tarafsızlığını ve liyakatini de ileri sürüp Yemenli olan Ebû Mûsa el-Eş'arî üzerinde ısrar etmiştir.³⁴⁸ Eş'as, bu ısrarında Güneyli Arapların lideri sıfatıyla hareket etmekteydi. Eş'as'ın bu tavrıyla tipik bir kabile reisi olarak ortaya koyduğu siyaseti, kabile çıkarlarını ön planda tutan bir kaygı içerisinde şekil almıştır.³⁴⁹

Eş'as ve beraberinde bulunanların, Hz. Ali'ye itiraz gerekçelerinden biri de seçilecek hakemlerin Hz. Ali'nin veya Hz. Muâviye'nin akrabası olmaması gerektiği konusunda idi. Nitekim Hz. Ali, hakem olarak Abdullah b. Abbas'ı seçmek isteyince "O, senin akrabandır, onu kabul etmiyoruz." dediler. Abdullah

³⁴³ İbn A'sem, II [III-IV], 193; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 175.

³⁴⁴ Mes'ûdî, II, 388; İbn Hibbân, *Sikât*, II, 292; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 175.

³⁴⁵ Minkarî, s. 500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 319 (trc. III, 324); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 306. Ömer Rıza Doğrul, eserinde Iraklıların hakem olarak önce Eş'as'ı seçtiklerini, daha sonra Eş'as'ın bu görevini Ebû Mûsa'ya devrettiğini anlatmaktadır. Ancak kaynaklardaki mevcut bilgiler doğrultusunda böyle bir durum söz konusu değildir. Eş'as, sadece Hz. Ali'nin seçmek istediği hakemlere itiraz etmiştir. Ancak kendisini böyle bir iş için önermemiştir. Bk. *Büyük İslam Tarihi*, V, 100.

³⁴⁶ Durî, s. 107.

³⁴⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, II, 292; Aycan, s. 48.

³⁴⁸ Mes'ûdî, II, 388; Minkarî, s. 500; Durî, s. 107.

³⁴⁹ Bk. Demircan, *Ali-Muâviye*, s. 144, 145; Sırma, İ. Süreyya, *Örnek Halîfeler Dönemi*, s. 198.

b. Abbas'ın hakemliğine karşı çıkılınca Hz. Ali, Eşter en-Nehâî'yi önerdi.³⁵⁰ Bu sefer de onlar: “Dünyada Eşter'den başka iyi kimse yok mudur, zaten bu musibeti başımıza o getirmedi mi?” diyerek ona da karşı çıktılar.³⁵¹

Bu şekilde Hz. Ali'ye karşı çıkanlar, muhtemelen savaşıma da karşı olan kişilerdi. Öne sürdükleri şartlardan da anlaşıldığı kadarıyla bu kişiler Hz. Ali ve Hz. Muâviye'nin, kendilerini bir macera peşinde sürüklediklerini ve ümmeti bir birine kırdırdıklarını savunuyorlardı. Zaten ileride Hâricî olarak isimlendirilecek bu kişilerin Hz. Ali'den ayrılma nedenlerinin altında da bu yatmaktaydı. Fakat Eş'as'ın, ilk etapta bunlarla birlikte hareket etmesi Hâricîlerle bir bağı olduğunu göstermemektedir. Zîra Eş'as, sadece kabile çıkarları ilişkisi içerisinde hareket etmekteydi. Burada savaşa karşı olma noktasında bir fikir birliği söz konusudur. Ayrıca, Hz. Ali'ye itiraz etme gerekçesi olarak Eş'as'ın, daha çok hakemlerden birinin Yemenli olması hususunu ön planda tuttuğunu görmekteyiz. İleride Hâricî olarak isimlendirilen kişilerce öne sürülen gerekçe ise hakemlerin, Hz. Ali'nin veya Hz. Muâviye'nin akrabası olmaması gerektiği hususuydu.

Eş'as'ın, Yemenli olduğu halde Eşter'in³⁵² hakemliğine itiraz etmesi ise, muhtemelen Eşter'in koyu bir savaş taraftarı olmasından kaynaklanmaktaydı. Nitekim savaşın bir an önce bitirilmesi gerektiğini düşünen Eş'as, Eşter'in muhtemel bir hakemliğinin tahkîmin sonuçsuz kalması ve savaşın tekrar devam etmesi anlamına geleceğini düşünerek, bu konuda Hz. Ali'ye itiraz etmiş olmalıdır. Eşter'in isminin, Hz. Osman'ın katilleri arasında anılması da bu konuda

³⁵⁰ İbn A'sem, II [III-IV], 194.

³⁵¹ Mes'ûdî, II, 388; Minkarî, s. 499.

³⁵² Eşter en-Nehâî, Yemen asıllı olan Mezhic kabilesinin Neha' kolundandır. Neha' kabilesi Hicri 11 yılında Resûlullâh'ın vefatından kısa bir süre önce, 200 kişilik bir heyetle Medine'ye gelerek İslam'ı kabul etmiştir. Neha' kabilesinin etkin olarak İslam'ı kabulü ise Resûlullah'ın Yemen'e gönderdiği Muâz b. Cebel tarafından sağlanmıştır. Kaynaklarda Eşter'in ne zaman Müslüman olduğuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak devamlı kabilesiyle beraber hareket ettiğinden kabilesiyle birlikte Müslüman olduğu tahmin edilmektedir. Eşter'in adı daha çok Hz. Osman'ın katliyle neticelenen Cer'a olayıyla ön plana çıkmıştır. Daha sonra Cemal, Sıffin, Hakem olayı ve Hâricîlerle mücadelelerde devamlı Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Kaynaklara göre; Tahkîm olayından sonra Hz. Ali, onu Mısır'a vali olarak atamış, ancak Mısır'a giderken yolda zehirlenerek öldürülmüştür. Eşter hakkında daha geniş bilgi için bk. İbn Sa'd, VI, 239; Ayar, Kenan, “Mâlik b. El-Hâris El-Eşter'in İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü,” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV, 2005; Bozali, Osman, *Eşter en-Nehâî*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), s. 13-15.

etkili olmuş olabilir. Zaten Iraklıların bir kısmı, Hz. Ali'nin, Eşter'in oyununa geldiğini ve baştan beri savaşı onun körüklediğini ileri sürmüşlerdi.³⁵³

Ebû Mûsa el-Eş'arî, Müslümanlar arasında gerçekleşen çarpışmalara karşı olmuş, Urz denilen yerde inzivaya çekilmiş ve devamlı tarafsız kalmıştı. Ebû Mûsa'ya, Müslümanların barış akdettikleri haberi gidince "Elhamdulillah, elhamdulillah!" diyerek Allah'a şükretmişti. Daha sonra kendisine durum anlatılıp hakem tayin edildiği bildirilince, kalkıp Hz. Ali'nin karargâhına gelmişti.³⁵⁴

'Amr b. el-Âs, tahkîm şartlarını görüşüp yazıya dökmek için Hz. Ali'nin yanına gelmişti. Hz. Ali'nin taraftarları, kararlarını yazıya geçirirken besmeleden sonra, "Bu Emîru'l-Mü'minin Ali'nin kararıdır." diye yazınca, 'Amr b. el-Âs buna itiraz etmiş ve "O, sizin emîriniz olabilir, ancak bizim emîrimiz değildir. Bu sebeple onun adını ve babasının adını yazın." demişti. Ahnef b. Kays, Hz. Ali'ye bu ifadenin ne pahasına olursa olsun değiştirilmemesi gerektiği tavsiyesinde bulunmuştu. Hz. Ali, bu tavsiye üzerine düşünmek için biraz süre istedi. Bu arada Eş'as b. Kays gelmiş ve Hz. Ali'den 'Amr'ın isteğini yerine getirmesini talep etti. Eş'as, "Bu ifadeyi sil gitsin zaten silik duruyor." diyerek bu konuda görüşünü ortaya koymuştu. Daha sonra Hz. Ali, bu konuda da Eş'as'ın dediğini yerine getirerek kâtiplerine "Emîru'l-Mü'minin" ifadesi yerine "Ali b. Ebî Tâlib" yazmalarını söylemişti.³⁵⁵

Taraflar, tayin ettikleri hakemlerin yanında şahitler de atadılar. Eş'as b. Kays, Hz. Ali'nin taraftarlarının atadığı şahitler arasındaydı. Kaynaklar, gerek Iraklıların şahitlerini gerekse Şamlıların şahitlerini farklı isimlerde vermektedirler. Ancak bütün kaynaklarda Eş'as, Iraklıların şahitleri arasında sayılmaktadır.³⁵⁶ Bazı kaynaklar, Eşter en-Nehât'yi de bu şahitler arasında saymıştır.³⁵⁷ Farklı bir rivâyete göre ise; Eşter'e kâtiplik için teklifte bulunmuş ancak o şöyle diyerek bu teklifi reddetmişti: "Sağ elim de sol elim de bu iş için bana imkân vermesin. Ben bu metne, barışa veya ittifaka dair asla bir şey yazmam. Düşmanlarımın

³⁵³ Mes'ûdî, II, 388.

³⁵⁴ Minkarî, s. 500.

³⁵⁵ Ya'kubî, II, 131; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 115; Minkarî, s. 508; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 319-320 (trc. III, 325); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 307.

³⁵⁶ Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 113-114; Dîneverî, s. 195; Minkarî, s. 506; Taberî, *Târîh*, IV, 39; İbn Hibbân, *Sikât*, II, 294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 320 (trc. III, 326); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 307.

³⁵⁷ Dîneverî, s. 190-191.

dalalette olduğuna dair elimde Rabbimden delil yok mudur? Ve ben tam zafere ulaşmak üzere değil miydim?” Eşter’in bu sözleri üzerine Eş’as, ona şöyle cevap vermişti: “Vallahi ben herhangi bir zafer görmedim. Biz senin böyle bir zaferini de istiyor değiliz. Senin tek arzun dünya içindir. Âhirette senden kaçmak gerekir. Benim bu kılıcım, birçok adamın kanını dökmüştür; sen onların hiçbirinden daha hayırlı değilsin.” Bu sözler üzerine Eşter ile Eş’as arasında bir süre münakaşa olmuştu.³⁵⁸

Taraflar arasında varılan bu anlaşma, 37 Sefer ayının 13. gününde (31 Temmuz 657) yazılmıştır. Toplantının Dûmetu’l-Cendel veya Ezruh’ta Ramazan ayında yapılmasına karar verilmiştir.³⁵⁹

Tahkîm şartları yazıldıktan sonra Hz. Muâviye Şam’a, Hz. Ali de Kûfe’ye dönmüştü. Hz. Ali, Kûfe’ye doğru daha yola çıkmadan Eş’as b. Kays, Irak ordusu içerisinde bulunan kabileleri tek tek dolaşarak taraflarca kabul edilen tahkîm şartlarını okumağa başladı. Eş’as elindeki metni Temîm kabilesine okurken “Hüküm ancak Allah’ındır.” deyip Eş’as’a karşı çıktılar. Hatta Temim kabilesinden ‘Urve b. ‘Udeyye, “Allah’ın emri hususunda insanları mı hakem tayin ediyorsunuz? Allah’tan başkasının hükmetme hakkı yoktur.” diyerek Eş’as’a saldırdı. Eş’as’ın bineği, ‘Urve’nin darbesiyle yara aldı. Ancak Eş’as, onun darbesinden kıl payı kurtuldu. Eğer araya girenler olmasaydı bu saldırı, Yemenliler ile Temîmliler arasında büyük bir çatışmaya dönüşebilirdi.³⁶⁰

Minkarî’nin bu konudaki rivâyetine göre Eş’as, tahkîmnâmeyle eline alıp öncelikle Şamlıların arasında dolaşarak okudu. Akabinde Irak ordusu arasında dolaşarak tahkîmnâmeyle okumağa başladı. Eş’as, ‘Aneze kabilesine tahkîmnâmeyle okurken, bu kabilede iki kişi Eş’as’a karşı çıkarak “Allah’tan başka kimse hüküm veremez.” diye tepkilerini ortaya koydular. Daha sonra bu kabilede bulunanlar, Şam orduları üzerine yürümüş ve ölünceye kadar onlarla çarpışmışlardı. Eş’as, ‘Aneze kabilesinden sonra Murad kabilesine uğramış, bu kabilede de Salih b. Şakîk Eş’as’a karşı çıkarak “Hüküm ancak Allah’ındır.

³⁵⁸ Ya’kubî, II, 131; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 320-321 (trc. III, 326, 327); ayrıca bk. Minkarî, s. 512.

³⁵⁹ Minkarî, s. 521; Dîneverî, s. 196-197. Minkarî’de geçen başka bir rivâyette buranın ismi Ezruh olarak geçmektedir. Bk. *Vak’atu Sıffîn*, s. 511; ayrıca bk. Ya’kubî, II, 132. Bu yer ve tarih hakkında kaynaklarda farklı bilgiler geçmektedir. Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Demircan, *Ali-Muâviye*, s. 150-151.

³⁶⁰ Minkarî, s. 512; Dîneverî, s. 197; Mes’ûdî, II, 390; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 308.

Bunu kabul etmeyenler ancak müşriklerdir.” demişti. Eş‘as, bunlardan sonra Râsib ve Temim kabilelerine de uğrayıp tahkîm şartlarını onlara da okudu. Bu iki kabile de aynı şekilde, “Hüküm ancak Allah‘ındır.” deyip, Eş‘as’a karşı çıkmışlardı. Eş‘as, Temim kabilesine tahkîmnâmeyi okuyunca o kabileden ‘Urve b. ‘Udeyye Eş‘as’a saldırmıştı. Bu saldırıdan yara almadan kurtulan Eş‘as, Temim kabilesini terk edip gitti. Bu olaydan sonra Yemenliler Temim kabilesi üzerine üşüşmeye başladılar. Temim kabilesinden Ahnef b. Kays, Ma‘kîl b. Kays ve Mis‘ar b. Fedekî gibi kimseler araya girerek Eş‘as’tan özür dilediler. Eş‘as da onların özrünü kabul etti. Böylece, Irak ordusu içerisindeki olası bir çatışmanın önüne geçilmiş oldu. Eş‘as b. Kays, orduları dolaştıktan sonra Hz. Ali’nin yanına gelip durumu anlatmıştı. Hz. Ali’ye, “Şam ve Irak ordularının tahkîmnâmeye rıza gösterdiklerini” söyledi. Hz. Ali, “Peki kabul etmeyenler var mı?” diye sorunca Eş‘as, Iraklılardan bir kısım kimselerin tahkîmnâmeye karşı çıktıklarını söyledi. Hz. Ali, “O zaman onları bana çağırın.” dedi. Hz. Ali, onların sayısının az olduğunu zannediyordu. Ancak emri yerine getirilince; ordunun her tarafından “Hüküm ancak Allah‘ındır; hüküm Ali’nin değildir.” sloganları yükselmeye başladı. Daha sonra Hz. Ali’ye gelerek “Biz tahkîme razı olmakla küfre girdik, şimdi de tövbe ettik; sen de küfre girdin ve şimdi bizim gibi tövbe et.” dediler.³⁶¹

Eş‘as’ın tahkîmnâmeyi taraflar arasında dolaşarak okuması ve Hz. Ali’ye her iki tarafın da tahkîmnâmeye razı olduklarını beyan etmesi, onun ne şekilde olursa olsun durdurulan savaşın, bir daha cereyan etmesini istemediğini göstermektedir. Eş‘as’ın, savaşa olan karşıtlığının kabilevi kaygılardan kaynaklandığını düşünmek gerekir. Muhtemelen Eş‘as, çıkarsız bir savaşa bir şekilde bulaşan kabilesinin daha fazla kayba uğramasını istemiyordu. Nitekim Sıffîn savaşı boyunca, özellikle de tahkîme doğru Eş‘as’ın üstlendiği rollere bakılırsa bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Bu anlamda, Eş‘as’ın, hâdiseye ümmetçilik perspektifinden bakıp bu anlamsız çatışmanın bir an önce bitmesini istemesi nazarından ziyade, devamlı kabilevi kaygılarla hareket ettiğini söylemek daha doğru olur.

³⁶¹ Minkarî, s. 512-514; ayrıca bk. Dîneverî, s. 197; Ya‘kubî, II, 132.

3. Hz. Muâviye'nin Eş'as b. Kays'ı Kendi Saflarına Çekme Çabaları

Kaynaklar, Hz. Muâviye'nin çeşitli vesilelerle Eş'as b. Kays'ı kendi saflarına çekmeye çalıştığını ve bunun için birkaç defa Eş'as'a haber gönderdiğini kaydederler. Hz. Muâviye'nin bu girişimlerini anlatan farklı rivâyetler vardır. Örneğin Minkarî, bu konuda üç farklı hâdiseden bahseder. Birisi, Hz. Ali'nin Eş'as'ı Kûfe'ye çağırdığı esnada gerçekleşmiştir. Daha önce de bahsi geçtiği gibi Hz. Ali'nin Eş'as'ı Kûfe'ye çağırmasına karşılık o, Hz. Muâviye'ye katılmak istemişti. Ancak yakınları onu bundan menetmişlerdi.³⁶² Bazı kaynaklar, Hz. Muâviye'nin bu durumu fırsat bilip, Hz. Ali'nin haberinden önce veya sonra Eş'as'ı kendisine katılması için davet ettiğini anlatırlar.³⁶³ Eş'as'ı Hz. Muâviye'nin işbirlikçisi olarak tavsif eden yaklaşımların birçoğu, bu rivâyete dayanmaktadır. Ancak Hz. Ali'nin yenilgiye uğramasının en büyük nedenlerinden biri olarak gösterilmeye çalışılan Eş'as'a, bu tür rolleri yükleme eğilimi içerisinde olan Şîler için, bu rivâyet yeterli sayılamaz.

Diğer bir olay ise, Sıffîn savaşı hazırlıkları esnasında, Hz. Ali tarafında bulunan kabilelerin başına lider tayin ederken Kinde ve Rabî'a kabilelerinin başına Eş'as yerine Hassan b. Mahdûc'u atamak istemişti. Ancak Yemenliler ve Irak ordusundan önde gelen bazı kimseler bu karara karşı çıktılar. Hassan'ın, Eş'as'ın yerini tutamayacağını söylemeleri üzerine, Hz. Ali bu isteğinden vazgeçti. Eş'as, bu karara çok kızmıştı. Hz. Muâviye bu olayı duyunca kendilerine katılması için Eş'as'a, Mâlik b. Hâbire'yi gönderdi. Ancak Hz. Muâviye'nin bu girişimi de sonuçsuz kaldı.³⁶⁴

Hz. Muâviye'nin Eş'as'ı, kendi saflarına çekmek için başvurduğu üçüncü girişim ise şudur: Hz. Muâviye kardeşi 'Utbe'yi yanına çağırdı. 'Utbe'ye, Eş'as b. Kays'a gitmesini ve onu kendilerine katılmaya razı etmesini istedi. 'Utbe, çok fasih bir insandı. 'Utbe, Eş'as'ın mevkiine gelip onu çağırınca insanlar, "Ey Ebâ Muhammed şu adam seni çağırıyor." dediler. Eş'as, "Beni çağırın o adam kimdir?" diye sorunca; 'Utbe, "Benim 'Utbe b. Ebî Süfyân" dedi. Eş'as, "Ey süslenmiş adam senin benimle görüşmeni gerekli kılan nedir, yanıma niye geldin?" deyince 'Utbe, "Muâviye'nin bir kişiyi karşılaması, Ali'nin seni

³⁶² Minkarî, s. 21; İbn A'sem, I [I-II], 512.

³⁶³ Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi (M. İsmâil Abdurrâzık'ın makalesi)*, s. 99.

³⁶⁴ Minkarî, s. 137-140; ayrıca bk. İbn A'sem, II [III-IV], 65.

karşılması gibi değildir. Sen, Iraklıların önderi, Yemenlilerin reisisin. Sen, Hz. Osman'ın görevlendirdiği valisi ve evlilik dolayısıyla akrabasımsın. Sen, arkadaşların gibi değilsin. Eşter, Hz. Osman'ın katilidir. 'Adî, onu bu işe azmettiren kişidir. Said, Ali'nin satın aldığı bir kişidir. Şureyh ve Zahr b. Kays, kendi hevâlarından başka bir şey bilmeyenlerdir. Senin Irak ordusu içindeki katkın çoktur. Eğer bir saldırı olursa biz de kendimizi koruruz. Ben, bizde olanı sana bildirdim sen de istediğin şeyi bize bildir. Biz senden, Ali'yi bırakmanı veya Muâviye'ye yardım etmeni istemiyoruz. En azından senden istediğimiz, bekâmız ve selametimiz için tarafsız kalmandır. Sonra Eş'as söz aldı ve "Ey 'Utbe, Muâviye'nin sözüne gelince, ben Ali'den başka kimseye katılmam. Benim size katılmam ne beni yüceltir, ne de Ali'yi küçültür. Senin sözlerine gelince, ben Iraklıların lideri ve Yemenlilerin reisi olarak Ali'ye tabiyim. Hz. Osman'la evlilik dolayısıyla olan akrabalığımız bana bir şeref katmamıştır. Ve onun görevlisi olmak da izzetimi arttırmamıştır. Arkadaşlarımdan ayıbına gelince, onlar beni sana yaklaştırmaz ve beni onlardan da uzak tutmaz. Benim Irak halkını korumama gelince, kim evime sığınırsa onu korurum. Beka ve selâmete gelince, ona bizden kaynaklanan bir gereksiniminiz yok." diye cevap verdi. 'Utbe, Eş'as'ın sözlerini Muâviye'ye aktarınca Muâviye, "Onu bize katamadın; ama yine de o, kendi yanında büyük bir adamdır ve barışa taraftardır." dedi.³⁶⁵

Bu rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere Eş'as'ın nüfuzundan yararlanmak isteyen Hz. Muâviye, çeşitli vesilelerle onu kendi saflarına katıp Yemenlilerin kuvvetini kendi tarafına çekmek istemiştir. Eş'as'ın Hz. Ali'ye bağlı kalmasını birkaç nedene bağlayabiliriz.

1- Önceden de üzerinde durduğumuz gibi Eş'as, her halükarda kabilesinin çıkarlarını ön planda tutmuştur. Bu anlamda tahkîm hâdisesinin sonuna kadar Hz. Ali, gerek askerî gerekse siyasî güç itibarıyla daha güçlü görünmekteydi. Dolayısıyla Hz. Ali'nin tarafında olmak Eş'as için, kabilesinin çıkarlarını sağlamak anlamına gelmekteydi.³⁶⁶

2- Hz. Osman'ın katli hâdisesinden itibaren, çeşitli nedenlerle yeni halîfe olarak Hz. Ali'ye bey'at etmek isteyen isyancılar veya onlara taraftar olanlar arasında, Kûfe'den gelen Yemenlilerin sayısı azımsanamayacak kadar çoktu.

³⁶⁵ Minkarî, s. 408-409; krş. İbn A'sem, II [III-IV], 160-162.

³⁶⁶ Bk. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi (M. İsmâil Abdurrâzık'ın makalesi)*, s. 108.

Eş'as, oluşan bu siyasî arenada yeni bir oluşum içerisine girmek yerine, kabilesiyle beraber hareket etmek istemiştir.

3- Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında cereyan eden bu hâdiseler boyunca, Yemenlilerin devamlı Hz. Ali'ye taraftar kalmalarının bir nedeni ise, Yemenlilerin öteden beri düşmanı sayılan Kaysîlerin Hz. Muâviye tarafında bulunmasıydı.³⁶⁷

4- Başka bir husus ise şuydu: Hz. Ali'nin mensup olduğu Haşim oğulları, anne tarafından Yemenlilerin yeğenleri sayılmaktaydı. Ayrıca İslâm'dan önce Haşim oğullarının Yemenlilerle çeşitli ittifakları da vardı. Hz. Muâviye ile hiçbir bağı bulunmayan Eş'as, uzak da olsa Hz. Ali ile olan bu tür bağlardan etkilenmiş olabilir.³⁶⁸

Diğer taraftan bazı kaynaklar, Eş'as ile Hz. Muâviye arasında gizli bir anlaşma olduğundan da bahsederler.³⁶⁹ Bu hususu, daha ziyade Şîi kaynakların dile getirdiğini daha önce vurgulamıştık. Bu görüşlere göre, Hz. Muâviye, Irak ordusunu içten çökertmek ve onları parçalamak için Eş'as'la gizli olarak iş birliği yapmaktaydı. Ayrıca Hâricîlerin, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılmalarına sebep olan kişinin Eş'as olduğunu söyleyen araştırmacılar da vardır.³⁷⁰ Ancak Eş'as hakkında öne sürülen bu gibi isnatların doğru olmadığı kanaatindeyiz. Eş'as'ın savaş taraftarı olmadığı açık bir konudur. Fakat bu, onun Hz. Muâviye ile işbirliği içerisinde olabileceği şeklinde değerlendirilmemelidir.

C. SİFFİN SAVAŞINDAN SONRA EŞ'AS b. KAYS

1. Nehrevân'da Hâricîlerle Yapılan Mücadeledeki Rolü

Tahkîmin kabulünden sonra, Irak askerlerinden bu anlaşmaya karşı olduklarını ileri süren bir grup, Hz. Ali'den ayrılıp Kûfe yakınlarındaki Harûrâ adındaki yere çekildiler. Hâricî olarak isimlendirilen bu grubun 12.000 kişiden oluştuğu rivâyet edilmektedir. Kimi araştırmacılar, Hâricîlerin ortaya çıkışını, Sıffîn savaşı esnasında Şam askerlerinin mushafları mızraklarının ucuna takıp Hz. Ali'yi tahkîme çağırmaları zamanına kadar dayandırırılar. Onlara göre Hz. Ali'yi tahkîmin kabulü için zorlayan kişiler, Hâricîlerin ilk nüveleri olarak ortaya

³⁶⁷ Bk. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi (M. İsmâil Abdurrâzık'ın makalesi)*, s. 108.

³⁶⁸ Câbirî, s. 274, 276.

³⁶⁹ Aycan, s. 48.

³⁷⁰ Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi (M. İsmâil Abdurrâzık'ın makalesi)*, s. 99.

çıkışlarıdır.³⁷¹ Kimi rivâyetlerde ise tahkîme karşı çıkan bu grubun, kurrâ veya âbid insanlardan oluştuğu anlatılmaktadır. Şamlılarla anlaşmaya açıkça karşı olduklarını gördüğümüz Hâricîlere göre tahkîmi kabul etmek, Allah'ın hüküm vermesi gereken bir işe insanların karışması demektir. Netice itibariyle başından beri tahkîme karşı olan Hâricîlerin, bu konuda Hz. Ali'ye karşı çıktıkları bilinmektedir.

Yaygın rivâyetlere göre Hz. Ali'yi tahkîmi kabule zorlayan Hâricîler, daha sonra kendisine giderek ona tahkîmin küfür olduğunu, bundan dolayı tövbe ettiklerini, kendisinin de tövbe etmesi gerektiğini, aksi takdirde ondan ayrılacaklarını söylediler.³⁷² Hz. Ali'nin, tekliflerini reddederek verdiği ahdi yerine getireceğini ifade etmesi üzerine, ondan ayrıldılar.³⁷³

Hz. Ali, kendisinden ayrılan Hâricîlerin geri dönmeleri için önce Abdullah b. Abbas'ı gönderdi; ardından da kendisi gidip onlarla konuştu. Bunun üzerine aralarındaki hava yumuşadı ve Hâricîler Kûfe'ye dönmeye karar verdiler. Ancak Kûfe'ye dönen Hâricîlerin, orada da karşı tavır sergileyip, sert söylemlerine devam ettiklerini görüyoruz.³⁷⁴ Hâricîlerin bu tavrını tek taraflı değil de çift taraflı veya Hz. Ali'nin onlara vermiş olabileceği vaatlerini yerine getirip getirememeye muvâcehesinde düşünmek daha doğru olur.

Hâricîler, tahkîmden vazgeçilmediğini görünce eski tavırlarına bütünüyle geri döndüler. Onlara göre; Hz. Ali, Allah'ın hüküm vermesi gereken bir konuda insanların hakemliğini kabul etmekle, kâfir olmuştu. Kûfeliler de onu desteklemekle küfrüne ortak olmuşlardı. Dolayısıyla Hz. Ali ve Kûfelilerden ayrılmak, inandıkları doğrular noktasında artık gerekliydi. İşte bu sâikle Kûfe'den ayrılıp Nehrevân'da toplandılar.³⁷⁵

Bir araya gelip kararlarını belirleyen hakemler, taraflar hakkında verdikleri hükmü açıklayınca; Hz. Ali, kararda hile olduğu gerekçesiyle hakemlerin kararını tanımadığını söyledi. Bunun üzerine tekrar Kûfe'ye dönen Hz. Ali, taraftarlarına savaş için hazırlık yapmalarını söyledi. Bu arada Hz. Ali, hakem kararlarını

³⁷¹ Hâricîliğin ortaya çıkışının daha eskilere dayandığını ileri süren görüşler de vardır. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi (Selim en-Nu'aymî'nin makalesi)*, s. 50.

³⁷² İbn 'Abd Rabbih, II, 388.

³⁷³ Demircan, *Ali-Muâviye*, s. 163.

³⁷⁴ İbn A'sem, II [III-IV], 249.

³⁷⁵ İbn A'sem, II [III-IV], 253.

tanımadığını ve tekrar Şamlılarla savaşacağını Hâricîlere bildirip, kendisine eskisi gibi katılmalarını istedi. Ancak Hâricîler, Hz. Ali'nin bu çağrısına şu şekilde cevap verdiler: “Artık Allah rızası için değil, kendin için kıızıyorsun. Allah hainlerin hilesini başarıya ulaştırmaz.”³⁷⁶

Rivâyetlere göre Hz. Ali, Hâricîlerden ümidini kesince ilk etapta onları kendi haline bırakıp, Hz. Muâviye'yle mücadeleye devam etmek istiyordu.³⁷⁷ Ancak gelişmeler, onu Hâricîlerle karşı karşıya getirdi. Rivâyetlere göre Eş'as b. Kays ve yanında bulunan bazı kimseler, Hz. Ali'ye karşı çıkarak Kûfe'yi ve ailelerini Hâricîlere karşı savunmasız bırakıp, Hz. Muâviye'yle savaşa tutuşmanın kesinlikle doğru olmayacağını savundular. Onlara göre öncelikle Hâricî tehlikesini ortadan kaldırmak gerekiyordu.³⁷⁸ Bu arada Basralı Hâricîlerin, yolda karşılaştıkları ünlü sahâbi Habbâb b. el-Eret'in oğlu Abdullah'ı ve karısını,³⁷⁹ ayrıca Hz. Ali'nin elçisi Hâris b. Mürre'yi konuşmasına bile izin vermeden öldürmeleri gibi bazı hâdiseler³⁸⁰ de, öncelikle Hâricî tehlikesini ortadan kaldırmak isteyen kişilerin haklılığını artırıyordu. Artık Hz. Ali de, bu kadar yakın bir tehlikeyi bırakıp Hz. Muâviye'ye karşı harekete geçmeyi düşünemezdi.

Bu arada Eş'as ve beraberinde bulunanların, Şamlılardan önce Hâricîlerle savaşmayı Hz. Ali'ye teklif etmelerinde, asıl kaygılarının ne olduğu üzerinde biraz durmak gerekir. Rivâyetlerin bir çoğunda; Hz. Ali'nin taraftarları içerisinde tahkîmin kabulünden itibaren oluşan barış ortamından memnun olanlar, bu süreci tekrar savaşa döndürecek olan Hz. Ali'nin savaş kararından rahatsızlık duyuyorlardı. Bundan dolayı da, savaşa gitmekte ağır davranıyorlardı.³⁸¹ Görünen o ki, öteden beri savaşa karşı oluşunu her fırsatta belli ettiren Eş'as'ın, tekrar Şamlılarla karşı karşıya gelmeye niyeti yoktu. Buna göre Eş'as, Şamlılarla savaşmak yerine, ilk etapta Hâricîleri halletmenin barış ortamı için zaman kazanmak anlamına geldiğine inanıyor olmalıydı. Nihayet bu sefer de, Eş'as'ın arzu ettiği gibi oldu.

³⁷⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 123.

³⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 123-124.

³⁷⁸ İbn Haldûn, *Târîh*, II, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 342 (trc. III, 350).

³⁷⁹ İbn A'sem, II [III-IV], 253.

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 342 (trc. III, 350); Demircan, *Hâricîler'in Siyasi Faaliyetleri*, s. 105-110.

³⁸¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 124.

Rivâyetlere göre Hz. Ali, önce askerleriyle birlikte Sıffin'e gitmek için harekete geçti; ancak yoldayken Hâricîlerin üzerine yürümeye karar verdi.³⁸² Hz. Ali, askerlerini alarak Nehrevân'a gitti. Sayıları 12.000 civarında olan Hâricîlerin büyük bir kısmı Kûfe ve civarından, bir kısmı ise Basra'dan buraya gelmişti. Kaynaklarda ifade edildiğine göre Hz. Ali'nin ordusu Hâricîlerle karşı karşıya geldiği sırada Hz. Ali, öldürülen Abdullah b. Habbâb ve diğerlerinin katillerini onlardan istedi. Hâricîler bu talebe, hepsinin katil olduklarını söyleyerek yanıt verdiler.³⁸³ Buna rağmen Hz. Ali, Hâricîlerle uzlaşmak için bir çok yolu denedi, ancak sonuç alamadı.³⁸⁴ Savaşın dışında çare kalmayınca Hz. Ali, "Ebû Eyyûb'un sancağı altına sığınanların, Kûfe veya Medâin'e gidenlerin ya da Hâricîlerden ayrılanların kurtulacağını" ilan etti. Kaynaklara göre bu çağrıdan sonra Hâricîlerin sayısı 4.000'nin altına düşmüştür.³⁸⁵ Neticede orada kalanlarla Hz. Ali'nin ordusu arasında savaş meydana geldi. Bu savaşta Hâricîler büyük bir hezimete uğradılar; onlardan ancak birkaç kişi kurtulabildi.³⁸⁶ Rivâyetlere göre Eş'as b. Kays, Hz. Ali'nin yanında fiilen bu savaşa katılmıştı.³⁸⁷

2. Hz. Ali'yi Geri Çekilmeye Zorlaması

Kaynaklarda geçtiğine göre Hz. Ali, askerleriyle Nehrevân'da Hâricî tehlikesini ortadan kaldırdıktan sonra vakit kaybetmeden Şamlıların üzerine yürümek istiyordu. Ancak Eş'as b. Kays ve yanındaki bazı kimseler, buna mani oldular. Eş'as, Hz. Ali'ye "Ey Müminlerin emîri! Oklarımız tamamen tükendi, kılıçlarımız köreldi, mızraklarımızın uçları kırılıp paramparça oldu. Bizim bu halde savaşa gitmemiz uygun olmaz. Tekrar şehrimize dönüp, orada hazırlıklara başlayalım. Böyle yaparsak düşmanlarımıza karşı daha güçlü hale geliriz." dedi.³⁸⁸

Hz. Ali, Eş'as'ın bu sözüne uyararak ordusuyla Kûfe yakınlarındaki Nuhayle'ye gelip, burada karargâh kurdu. Bu arada Hz. Ali, askerlerine savaş

³⁸² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 126.

³⁸³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 127.

³⁸⁴ Dîneverî, s. 207-209.

³⁸⁵ Dîneverî, s. 210; daha geniş bilgi için bk. Demircan, *Hâricîler'in Siyasi Faaliyetleri*, s. 111.

³⁸⁶ Ya'kûbî, II, 134; Mes'ûdî, II, 401.

³⁸⁷ İbn 'Asâkir, IX, 120.

³⁸⁸ Dîneverî, s. 211; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 128-129; Mes'ûdî, II, 401; Taberî, *Târîh*, IV, 67; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 349 (trc. III, 357); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 340.

hazırlıklarına başlamalarını, savaş ruhunu kaybetmemelerini ve bu maksatla evlerine çok uğramamalarını söylemişti. Buna rağmen, Hz. Ali'nin korktuğu başına geldi ve her geçen gün karargâh boşalmaya başladı. Hz. Ali'nin çok az sayıdaki yakın adamlarının dışında, herkes karargâhı bırakmış ve Kûfe'ye dönmüştü. Artık adamlarına güveni kalmayan Hz. Ali de karargâhı terk edip Kûfe'ye döndü.³⁸⁹

Tahkîmden sonra gelişen her yeni hâdise, Hz. Ali'nin aleyhine cereyan etmekteydi. Önceden de Irak askerlerinin Şamlılara kıyasen daha az motive oldukları görülmekteydi. Bunun yanında, fikir ayrılıklarına müsait bir zemin oluşturan yeni olaylar, Hz. Ali'nin ordusunda, büyük yıpranmalara yol açmıştı. Irak askerleri arasında, Şamlılarla mücadeleyi kardeş kavgası şeklinde telakki edip savaşı içine sindiremeyenlerin sayısı az değildi. Bütün bunların yanında yakın zamanlara kadar aynı safta yer aldıkları Hâricîlerle yapılan savaş ise onları bütün bütün savaştan ve Hz. Ali'ye olan bağlılıklarından soğutmuştu. Hz. Ali cephesinde durum böyleyken, diğer tarafta Hz. Muâviye ise bunun tam aksine güç kazanıyor ve kendisine açılan hilâfet yolunu daha da genişletmeye çalışıyordu.³⁹⁰

Eş'as b. Kays, bahsini ettiğimiz hâdiselerden etkilendiği gibi kabilesini sonu bilinmeyen yeni bir maceraya sürükleyecek bütün kararları, tedirginlikle karşılamıştır. Bu yüzden Şamlılarla tekrar karşı karşıya gelmelerini ön gören her yeni karara karşı durmuştur. Her defasında da Eş'as'ın isteği doğrultusunda kararların çıkması, dikkatleri çeken bir husustur. Buna yol açan durum Eş'as'ın etkin bir lider olmasının yanı sıra, onun görüşünü paylaşanların önemli bir sayıda olduklarını da ortaya koymaktadır. Bu mülahazalar doğrultusunda Eş'as'ı, Hz. Muâviye'nin işbirlikçisi olarak değerlendirenler de vardır;³⁹¹ ancak bu iddiaları ispatlayacak yeterli delillere ulaşmak güçtür.

D. HZ. ALİ'NİN ŞEHİT EDİLMESİNDE EŞ'AS b. KAYS'IN ROLÜ

Hz. Ali, Kûfe'ye döndükten sonra Hz. Muâviye'nin üzerine yürümek için, ordusunu tekrar toparlama girişimlerinde bulundu. Ancak durum onun, Kûfe

³⁸⁹ Mes'ûdî, II, 401; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 349 (trc. III, 357).

³⁹⁰ Daha geniş bilgi için bk. Demircan, *Ali- Muâviye*, s. 182-186.

³⁹¹ Bk. Fiğlalı, s. 73, 79; Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi (M. İsmâil Abdurrâzık'ın makalesi)*, s. 105-110.

halkından artık bir beklenti içerisinde olamayacağını gösteriyordu. Bu arada Nehrevân'daki hâdiselerden sonra Hâricîlerden bir grup, Mekke'de toplanıp "ümme'ti bu hale getirenlerin" sorumlularına suikast düzenlemeye karar verdiler.³⁹² Sorumlu olarak tespit ettikleri kişiler; Ali b. Ebî Tâlib, Muâviye b. Ebî Süfyân ve 'Amr b. el- 'Âs idi. Suikast aynı tarihte, (17 Ramazan 40/ 24 Ocak 661) sabah namazında gerçekleştirildi. Hz. Ali, Abdurrahman b. Mülcem tarafından öldürüldü. Hz. Muâviye yaralı olarak kurtuldu. 'Amr b. el- 'Âs ise o gün hasta olduğundan, yerine namazı kıldırın Hârice b. Huzâfe öldürüldü.³⁹³

Çoğunluğu Şîf kaynaklı olan rivâyetlere göre Eş'as, Abdurrahman b. Mülcem'e Hz. Ali'nin öldürülmesi için yardım etmişti.³⁹⁴ Abdurrahman b. Mülcem, Kûfe'ye geldiğinde Eş'as'a misafir olmuş ve Hz. Ali'yi öldürdüğü güne kadar da evinde kalmıştı.³⁹⁵

Eş'as'ın İbn Mülcem'e yardım etmesi meselesi, tartışılabilir bir konudur. Kanaatimizce bu mesele Şîilerin Eş'as'a biçtikleri hainlik rolünün bir ürünüdür. Nitekim Eş'as'ın bu hâdiseden sonra da Hz. Ali'nin ailesiyle olan ilişkisi devam etmiştir.³⁹⁶ Ayrıca Hz. Ali'yi Hâricîlerin üzerine yürümeye ikna eden kişi, Eş'as idi. Dahası onlarla yapılan çarpışmalara Eş'as bizatihi kendisi de katılmıştı. Bunların yanında; Hâricîler Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldıklarında Eş'as, onlara kesinlikle meyletmemiş; hatta onları kendileri için tehlike olarak göstermiştir. Hâricîlerin de Eş'as'ı sevmedikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bütün bunlara rağmen bir Hâricî fedâisi olan İbn Mülcem'in Eş'as'la işbirliği yapması makul görünmemektedir.

³⁹² Çelebi, s. 93.

³⁹³ Ya'kubî, II, 148; Mes'ûdî, II, 406; İbn A'sem, II [III-IV], 279-280.

³⁹⁴ Ya'kubî, II, 148; el- Emîn, III, 464; ayrıca bk. İbn Sa'd, III, 26-27.

³⁹⁵ Ya'kubî'ye göre İbn Mülcem Kûfe'ye geldiğinde, Eş'as'ın evine gelmiş ve burada bir ay kalmıştır. Bk. *Târîhu'l-Ya'kubî*, II, 148. İbn Sa'd'da geçen bir rivâyete göre ise; İbn Mülcem'i Hz. Ali'yi öldürmesi için Eş'as azmettirmiştir. Bk. *et-Tabakât*, III, 26.

³⁹⁶ Daha önce de gördüğümüz gibi Eş'as'ın kızı olan Ca'de Hz. Hasan'ın eşiydi. Ayrıca Eş'as vefat ettiğinde onun cenazesini Hz. Hasan yıkamıştı. Bk. *ez-Zehabî, A'lâm*, II, 42; İbn Ebî Şeybe, III, 131.

E. EŞ'AS b. KAYS'IN VEFATI

Eş'as b. Kays'ın ölüm tarihi ile ilgili olarak kaynaklar, farklı tarihlerden bahsederler. Bunlardan bir kısmı Eş'as'ın Hz. Ali'nin ölümünden 40 gün sonra vefat ettiğini bildirir.³⁹⁷ Diğer rivâyetlere göre ise Eş'as, Hz. Muâviye ile Hz. Hasan'ın musâlahası sırasında vefat etmiştir.³⁹⁸ Buna göre Eş'as'ın Hicrî 40 (Miladî 661),³⁹⁹ 41 (662)⁴⁰⁰ veya 42 (663)⁴⁰¹ yılında vefat ettiği şeklinde farklı bilgiler bulunmaktadır. Ancak Eş'as'ın rivâyetlerde en çok kabul gören ölüm tarihi, Hicrî 40 (Miladî 661) yılında, 63⁴⁰² yaşındayken Kûfe'de vefat ettiği şeklindeki bilgidir. Kaynakların bu konudaki ortak görüşleri Eş'as'ın, Hz. Muâviye ile Hz. Hasan arasındaki barış anlaşması sırasında vefat ettiği şeklindeki görüştür. Bu anlaşmanın, Hicrî 41 (Miladî 662) yılında gerçekleştiğine dair bilgiler daha ağırlıklıdır.⁴⁰³

Rivâyetlere göre Eş'as ölünce, cenazesini Hz. Hasan yıkamış; cenaze namazını da yine o kıldırılmış;⁴⁰⁴ cenazesi ise Kûfe'deki evine defnedilmiştir.⁴⁰⁵

³⁹⁷ el-Mizzî, III, 294; ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 42; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 186.

³⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *Usd.*, I, 98; İbn 'Asâkir, IX, 143.

³⁹⁹ İbn 'Abdi'l-Berr, *el-İst'âb*, I, 111; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 334; Halîfe b. Hayyât, s. 150; İbn 'Asâkir, IX, 144. ez-Zirikli'ye göre Eş'as, Hicretten önce 23 yılında doğmuş, Hicrî 40 (Miladî 660- 661) yılında da vefat etmiştir. Bk. *el-A'lamu'l-Esmâi'r-Ricâl*, III, 333.

⁴⁰⁰ İbn Hacer, *et-Takrîb*, I, 106.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, *Usd.*, I, 98.

⁴⁰² İbni Hacer, *et-Tehzîb*, I, 227; el-Mizzî, III, 294.

⁴⁰³ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Demircan, *İktidar*, s. 74-75. Bu bilgiler ışığında Eş'as'ın Hicrî 41 (Miladî 662) yılının sonlarında veya 42 (663) yılının başlarında vefat ettiğini söylemek de mümkündür. Ayrıca bk. Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *D.İ.A.*, XI, 456.

⁴⁰⁴ ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 42; İbn Ebî Şeybe, III, 131. İbnü'l-Esîr'in İbn Münde'den naklettiği bir rivâyete göre Hz. Hasan Hz. Muâviye ile musalaha yaptıktan sonra Medine'ye yerleşmişti. Dolayısıyla Kûfe'de bulunmamaktaydı. Bu durumda Eş'as'ın cenaze namazını Hz. Hasan'ın kıldırması mümkün değildir, der. Bk. *Usdu'l-Ğâbe*, I, 98.

⁴⁰⁵ ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 42; el-Mizzî, III, 294.

III. BÖLÜM

EŞ'AS b. KAYS'IN KİŞİLİĞİ ve İSLÂM TARİHİNDEKİ YERİ

A. EŞ'AS b. KAYS'IN KİŞİLİĞİ

Eş'as b. Kays, önceleri Kinde kabilesinin Âkîlu'l-Mürâr kolunun lideriyken daha sonra hâdiseler, onu bütün Kinde kabilesinin lideri konumuna getirmiştir. Hatta Hz. Ali ile birlikteliği sırasında Yemenlilerin liderliğine kadar yükselmiştir. Daha genç yaşlarda iken, başka bir kabile tarafından babasının öldürülmesi üzerine kabilesinin başına geçen Eş'as, liderlik pozisyonunu ölümüne kadar devam ettirmiştir. Hatta Azerbaycan valiliği yaparak bu pozisyonunu daha da güçlendirmiştir. Bu anlamda hayatı göz önüne alındığında, tipik bir kabile reisi portresini gözlerimizde canlandırmaktadır.

Eş'as, liderliğini ve nüfuzunu korumak veya daha ileri götürmek için akrabalık faktörünü de bir politika aracı olarak kullanmıştır. Bu gayeyle daha Hz. Peygamber hayattayken kız kardeşini onunla evlendirmek istemiş; Hz. Peygamber'in vefatı üzerine bu akrabalık gerçekleşmemiştir. Daha sonra devlet başkanı olarak, Hz. Peygamber'in yerine geçen Hz. Ebû Bekir'le akrabalık kurmaya çalışmış ve bu gayeyle Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşiyle evlenmiştir. Hz. Ömer döneminde, fetihlere katıldığı için onunla akrabalık kurma şansına sahip olamamıştır. Ancak kızını Hz. Osman'ın oğluyla evlendirerek bu politikasını devam ettirmiştir.⁴⁰⁶ En son kızı Ca'de'yi Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'la evlendirmiş ve bu şekilde Hz. Ömer dışındaki bütün halîfelerle akrabalık kurmuştur.

Eş'as hakkında, gerek ilk kaynakların gerekse çağdaş araştırmacıların yaptıkları değerlendirmeler, onun siyasî kişiliği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Şahsiyeti hakkında yapılan bu tür değerlendirmeler kabile liderliğinin yanı sıra, şahsi eğilimleri bağlamında da ele alınabilir. Bu anlamda Eş'as, kendisini ve kabilesini ilgilendiren her siyasî gelişmede kabilesinin çıkarlarını ön planda tutan bir kişilik örneği sergilemiştir. Dolayısıyla ailesine ve kabilesine düşkün biri olduğunu söyleyebiliriz.

⁴⁰⁶ el-Minkarî, Eş'as'ın Hz. Osman döneminde atandığı Azerbaycan valiliğini, bu tür bir akrabalıkla ilişkilendirmiştir. Bk. *Vak'atu Sıffin*, s. 20.

Eş'as'ın hayatı incelendiğinde; renkli kişiliğiyle ön plana çıkmaktadır. Eş'as'ı bazen, şaşkıncu biçimde birbirine zıt sayılabilir pozisyonlarda görmek mümkündür. Örneğin en başta onun, Kinde heyetinin başında Hz. Peygamber'e gelip Müslüman olduğunu görmekteyiz. Çok geçmeden, Hz. Peygamber'in vefatı üzerine; irtidat ettiğini ve kabilesinin başında Hz. Ebû Bekir'e karşı isyana kalkıştığını görmekteyiz. Daha sonra şaşkıncu bir biçimde, Hz. Ebû Bekir tarafından affedilip, kız kardeşiyle evlendirilmişti. Hz. Ömer döneminde, Suriye ve İran cephelerinde kabilesinin başında harplere katılıp büyük başarılar imza atmıştır. Aynı kişinin, bu sefer Hz. Osman tarafından valiliğe getirildiğini görmekteyiz. Eş'as, belki de en şaşkıncu rolleri Hz. Ali döneminde sergilemiştir. Sıffîn'de su meselesinin halli için kahramanca savaşan ve bu konuda Şamlılarla savaşmak için Hz. Ali'den şiddetle izin isteyen Eş'as'ı, tahkîm hâdisesinin gündeme girmesiyle birlikte savaşı durdurmak için elinden geleni yapmaya çalışan bir gayret içerisinde görmekteyiz. Bir taraftan Eş'as, Hz. Ali'nin bey'at için kendisine gönderdiği haber üzerine Hz. Muâviye'nin safına katılmak istemiş,⁴⁰⁷ diğer yandan, Hz. Muâviye'nin kendi saflarına katılması için yaptığı teklife, tahkir edici bir cevapla karşılık vermiştir.⁴⁰⁸ Bütün bunlar Eş'as'ın çelişkili bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koyabilir. Ancak her dönemde olduğu gibi, siyasî kişiliklerin ortamın havasına göre bazen birbirine zıt tavırlar sergiledikleri bilinen bir şeydir. Dolayısıyla bu konu, daha ziyade Eş'as'ın sahip olduğu siyasî kişilikle açıklanmalıdır.

İslâmiyet, her ne kadar kabilecilik olgusunu direk olarak ortadan kaldırmamış olsa da, ön gördüğü esaslar itibarıyla bu olgunun sosyal hayat üzerindeki etkisini arka planlara atma dinamiğine sahipti ki bu, ümmetçiliğin en büyük sosyal dinamik olması anlamına gelmekteydi. Bu öngörü, ilk etapta başarılı oldu. Ancak geç dönemde İslâmiyet'le tanışan kabileler için, aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Eş'as ve Kinde kabilesinin durumu da, buna bir örnek oluşturmaktaydı. Hz. Ali ve ilk Müslümanlardan olan yakın çevresi, ümmetçilik mefkûresiyle hareket ederken; Eş'as ve onun gibiler, kabileciliği temel esas kabul etmişlerdir. Bu yüzden Sıffîn ve tahkîm hâdiseleri boyunca, birçok defa Hz.

⁴⁰⁷ Bk. Minkarî, s. 21; İbn A'sem, I [I-II], 512.

⁴⁰⁸ Bk. Minkarî, s. 408-409.

Ali'yle ters düşmüş, hatta bazı araştırmacılar Hz. Ali'nin yenilgisini Eş'as ve onun gibi düşünenlerin bu tutumuyla açıklamaya çalışmışlardır.

Eş'as, Sıffîn ve tahkîm hâdiselerinde takındığı tavırlardan dolayı gerek Sünnî, gerek Şîî ve gerekse Hâricî kaynaklarca devamlı itham edilmiştir.⁴⁰⁹ Bu yönüyle kimi kaynaklar ve araştırmacılar, Hz. Ali'nin ordusunu içeriden çökertmek için Eş'as'ın, Hz. Muâviye ve 'Amr b. el-'As ile anlaşmalı olduğunu ileri sürerken,⁴¹⁰ kimileri de Eş'as'ın Müslümanların kanının akması için saf bir niyetle tahkîmi hararetle savunduğunu söyler. Savaşın devam etmesi, Eş'as'ın bizzat kendi sözlerine göre, "Arapların yok olması ve mahremiyetlerinin zarar görmesi" anlamına geliyordu. Bu düşüncede olanlar, Eş'as'ın bundan dolayı savaşın durdurulmasını düşünen ilk kişi olduğunu, ancak onun düşüncesinin Muâviye'nin arzularına uygun geldiğini söyler.⁴¹¹

Eş'as, kendi durumunu ve düşüncelerini zekice savunan bir kişiliğe sahipti. Hayatı boyunca bu kişiliği sayesinde, birçok badirelerden zekice sıyrılmayı başarmıştır. Örneğin; ridde olayından sonra esir edilince, Hz. Ömer idamını isterken o, Hz. Ebû Bekir'in yanında kendisini temize çıkaracak bir savunma yapmış ve bu sayede ölümden kurtulmuştu.⁴¹²

Eş'as, İslâmiyet'ten önce de kumarı içkiyi ve zinayı kendisine yasaklamıştı.⁴¹³ Kaynaklara göre; babasının intikamını almaya çalıştığı sırada esir olduğunda, Arap tarihinde en çok fidye vererek kurtulan ilk şahsiyet olmuştur.⁴¹⁴ Kûfe'de iken, şehrin en zenginlerinden biri idi. Nitekim anlatıldığına göre; Eş'as, Kûfe'de büyükçe bir konağa sahip olan sayılı kişilerdendi.⁴¹⁵ Bunun yanı sıra; etrafındaki insanlar yaya iken kendisi binek üzerinde seyahat eden ilk kişi olarak da tarih kitaplarında kaydedilmektedir.⁴¹⁶

Rivâyetlerde Âl-i İmrân sûresinin 77. ayetinin⁴¹⁷ Eş'as ile Yemenli bir kişi arasındaki anlaşmazlık dolayısıyla nazil olduğu anlatılmaktadır. Rivâyete göre;

⁴⁰⁹ Bk. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi (M. İsmâil Abdurrâzık'ın makalesi)*, s. 105.

⁴¹⁰ Fiğlalı, s. 73.

⁴¹¹ Dîneverî, s. 188; Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi (M. İsmâil Abdurrâzık'ın makalesi)*, s. 107.

⁴¹² Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, s. 319; İbn A'sem, I [I-II], 69-70.

⁴¹³ Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *D.İ.A.*, XI, 456.

⁴¹⁴ İbn Ebi'l-Hadîd, I, 293; İbn Hazm, s. 426.

⁴¹⁵ Söylemez, s. 87.

⁴¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 346; ez-Zehebî, *A'lâm*, II, 42.

⁴¹⁷ "Allah'a karşı verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere gelince, işte bunların ahirette bir payı yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için acı bir azap vardır." Âl-i İmrân 3/77.

Eş'as'ın amca oğullarından olan bu kişi ile aralarında arazi veya kuyu paylaşımı konusunda anlaşmazlık çıktı. Eş'as, bu durumu Resûlullah'a anlatmış, Resûlullah "O adam yalan yere yemin eder mi?" diye sorunca Eş'as: "Evet!" diye cevap vermişti. Resûlullah: "Her kim Müslüman bir kardeşinin malına el koymak için yalan yere yemin ederse, kıyamet gününe Allah'ın öfkesine uğrayarak kavuşacaktır." dedi. Bunun üzerine Cenabı Hak, Hz. Peygamber'i teyit etmek üzere bu ayeti indirmişti.⁴¹⁸

B. ŞİÎLER'İN EŞ'AS b. KAYS HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ

Şîî kaynakların hemen hemen tamamı, Eş'as'ın hain olduğunu iddia etmişlerdir.⁴¹⁹ Bunlardan el-Emîn Eş'as'ın Hz. Ali'nin düşmanı olduğunu söyler.⁴²⁰ Yine bu tür kaynaklar, Eş'as ve ailesi için hain anlamına gelen "urfu'n-nâr" lakabının kullanıldığını söylerler.⁴²¹ Şîî kaynaklar, Hz. Peygamber döneminde bütün nifakların başını çeken kişi Abdullah b. Übey b. Selül⁴²² olduğu gibi, Hz. Ali döneminde de Eş'as'ın, aynı şekilde bütün nifak ve fitnelerin başını çekerek, aynı kişiliği canlandırdığını iddia ederler. Bu anlamda Eş'as için Hz. Ali'nin Abdullah b. Übey'i derler.⁴²³

Şîî kaynaklara göre Hz. Ali'nin Sıffîn savaşında zafere ulaşmak üzereyken, çeşitli tuzak ve hilelerle yenilgiye uğratılmasında Eş'as'ın büyük rolü olmuştur. Bunun arka planında ise Eş'as'ın, Muâviye ile olan anlaşması yatmaktaydı. Yani Eş'as, başından beri Muâviye ve 'Amr b. As ile anlaşmalı idi.⁴²⁴

⁴¹⁸ Buhârî, *Musâkât*, 4; Tirmizi, *Buyu*, 42; Taberânî, I, 233; İbn Başkuvâl, II, 578.

⁴¹⁹ Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *D.İ.A.*, XI, 456.

⁴²⁰ el-Emîn, III, 463.

⁴²¹ el-Emîn, III, 463.

⁴²² Abdullah b. Übey b. Selül, Hz. Peygamber'in hicreti sırasında Medine'nin en ileri gelenlerindendi. Hz. Peygamber'in Medine'ye gelmesiyle liderliği gölgelenmiş oldu. Bu yüzden ölümüne kadar Müslüman görüldüğü halde, gizli bir şekilde Hz. Peygamber'e muhalefet etti. Medine'de kendisi gibi düşünenlere liderlik ediyordu. Bu nedenle kaynaklar, onu münafıkların lideri olarak tavsif etmektedirler. Daha geniş bilgi için bk. Demircan, *Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar*, s. 41-46.

⁴²³ İbn Ebi'l-Hadîd, I, 297; el-Emîn, III, 463.

⁴²⁴ el-Emîn, III, 463.

Ya'kubî'de de geçen rivâyette Eş'as'ın, Hz. Ali'nin katlinde parmağı olduğu söylenir.⁴²⁵ Şîî kaynaklara göre Eş'as, Hz. Ali'ye kurulan suikast planına bizzat yardım etmiştir.⁴²⁶

Eş'as ve ailesinin hainlikle itham edilmesinde, başka faktörler de bulunmaktadır. Şîî anlayış, Hz. Muâviye ya da Yezîd'le anlaşıp Hasan'ı zehirleyerek ölümüne neden olan Eş'as'ın kızı, Hasan'ın eşi Ca'de'nin ve Hüseyin'in Kûfe'ye gönderdiği adamı amcazadesi Müslim b. 'Akîl'i Ubeydullah b. Ziyâd'a ihbar ederek, ölümüne neden olan Muhammed b. el-Eş'as'ın yaptıklarını ve yine Muhammed b. el-Eş'as'ın, Hz. Hüseyin'in katline Ubeydullah b. Sa'd'la birlikte katılmasını⁴²⁷ dikkate alarak, aileyi ihanetle suçlama eğilimindedir.⁴²⁸

C. EŞ'AS b. KAYS'IN RİVAYET ETTİĞİ HADİSLER

Eş'as b. Kays, Hz. Peygamber'den dokuz hadis rivayet etmiştir. Hz. Ömer'den de bir rivayeti bulunmaktadır. Eş'as'ın rivayetleri Kütüb-i Sitte'de bulunmakla beraber, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde bir arada bulunmaktadır.⁴²⁹ Ondan rivayette bulunanlar ise şunlardır: İbrahim en-Nehâî, Cerîr b. Abdullah el-Becelî, 'Amîr eş-Şa'bî, Kays b. Ebû Hâzim, Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ud, Abdurrahman b. 'Adî el-Kindî, Abdurrahman el-Müslî, Kays b. Ebî Hazm, Kays b. es-Sekenî, Kurdûs el-Kûfî, Müslim b. Heydem el-'Abdî, Ebû İshak es-Seb'î, Ebû Basîr el-'Abdî.⁴³⁰ Eş'as'ın rivâyet ettiği hadislerin bir kısmı kaynaklarda rivâyet farklılığından dolayı tekrar edilmiştir. Biz burada sadece farklı olanları kaydediyoruz. Ayrıca Eş'as'ın rivayet etmediği ama kendisiyle alakalı olan bir kısım rivâyetleri de kaydediyoruz.

...-1 عَنِ النَّشْعَثِ بْنِ قَيْسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَشْكُرُ اللَّهُ مَنْ لَا يَشْكُرُ النَّاسَ⁴³¹

⁴²⁵ Ya'kubî, II, 148.

⁴²⁶ el-Emîn, III, 464.

⁴²⁷ el-Emîn, III, 464.

⁴²⁸ İbn A'sem, I [I-II], 69; el-Emîn, III, 464; Demircan, *Ali-Muâviye*, s. 143.

⁴²⁹ Bk. İbn Hanbel, VIII, 195.

⁴³⁰ el-Mizzî, III, 286; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, I, 227.

⁴³¹ et-Tirmizî, (*Birr ve Silâ*-35), IV, 339; İbn Hanbel, VIII, 195; el-Beyhâkî, VI, 182.

Eş'as b. Kays'tan; o, şöyle demiştir. Resûlullah (sav) şöyle demiştir: “İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a şükretmez.”

2-...عَنِ الْأَشْعَثِ بْنِ قَيْسٍ قَالَ أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي وَفْدٍ لِمَا يَرُونَ إِلَّا أَنِّي أَفْضَلُهُمْ* فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا نَزَعُكُمْ مِنَّا قَالَ نَحْنُ بَنُو النَّضْرِ بْنِ كِنَانَةَ لَا نَقْفُو أَمَّا وَلَا نَنْتَفِي مِنْ أَبِيْنَا قَالَ فَكَانَ الْأَشْعَثُ يَقُولُ لِمَا أُوتِيَ بِرَجُلٍ نَفَى فَرَيْسًا مِنَ النَّضْرِ بْنِ كِنَانَةَ إِلَّا جَدُّهُ الْحَدَّ⁴³²

Eş'as b. Kays'tan; o, şöyle demiştir: “Ben, kendi heyetimle Resûlullah'ın (sav) yanına vardım. Beni kendilerinden üstün görürlerdi.* Ben: “Yâ Resûlullah! Siz bizden değil misiniz?” dedim. Resûl-i Ekrem (sav): “Biz en-Nadr bin Kinâne oğullarıyız. Biz, anamızı iffetsizlikle itham etmeyiz ve babalarımıza nispetimizi reddetmeyiz (veya biz babalarımızın sülâlesine intisap etmeyi bırakıp analarımızın sülâlesine intisap etmeyiz).” buyurdu. Râvi demiştir ki: Bundan sonra el-Eş'as b. Kays şöyle derdi: “Kureyş kabilesinden her hangi bir adamın en-Nadr b. Kinâne (sülâlesin) den olmadığını iddia eden kim bana getirilirse, onu (kazif cezası olarak) had uygulamam (seksen değnek vururum).”

3-...حَدَّثَنَا الْأَشْعَثُ بْنُ قَيْسٍ قَالَ قَدِمْتُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي وَفْدٍ كَيْدَةَ فَقَالَ لِي هَلْ لَكَ مِنْ وَلَدٍ قُلْتُ غُلَامٌ وُلِدَ لِي فِي مَحْرَجِي إِلَيْكَ مِنْ ابْنَةِ جَدِّ وَلَوِدِدْتُ أَنْ مَكَانَهُ شَبَعَ الْقَوْمِ قَالَ لَا تَقُولَنَّ ذَلِكَ فَإِنَّ فِيهِمْ فِرَّةً عَيْنٌ وَأَجْرًا إِذَا قُبِضُوا ثُمَّ وَلَّيْنَا قُلْتُ ذَلِكَ إِنَّهُمْ لَمَجْبَبَةٌ مَحْرَبَةٌ⁴³³

Eş'as b. Kays, şöyle anlattı: “Kinde heyetiyle birlikte Resûlullah'a (sav) geldim. Bana “Oğlun var mı?” diye sordu. Ben de “Sana gelirken İbneti-Ced⁴³⁴,den bir oğlum oldu. Ama onun yerine kavmimin doymasını daha çok isterdim.” dedim. Resûlullah da “Böyle deme, çünkü eğer onlar ölürse onda göz

⁴³² İbn Mâce, (*Hudûd-37*), II, 871; İbn Hanbel, VIII, 195.

* Burası, “لِمَا يَرُونَ أَنِّي أَفْضَلُهُمْ” şeklinde olmalıdır. Manası: “Beni üstün bir kişi olarak görmediler.” Yani Eş'as bir kabile lideri olduğu halde Hz. Peygamber ve yanındakiler onu sıradan biri olarak görmüşlerdi. Bk. İbn Mâce, (*Hudûd-37*), II, 871; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 85-86; Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, VII, 274; el-Mizzî, XX, 238.

⁴³³ İbn Hanbel, VIII, 196.

⁴³⁴ Bu isim İbn Kesîr'de İbnetü'l-Cemed şeklinde geçmektedir. Bk. *el-Bidâye*, V, 86.

aydınlığı ve ecir vardır. Sonra eğer böyle desen onlar korkaklık ve hüznün sebebi olurlar.” dedi.⁴³⁵

4...-عَنْ عَبْدِ اللَّهِ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ « مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ يَقْطَعُ بِهَا مَالَ امْرَأٍ ، هُوَ عَلَيْهَا فَاجِرٌ ، لَقِيَ اللَّهَ وَهُوَ عَلَيْهِ غَضْبَانٌ ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى (إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا) الْآيَةَ . فَجَاءَ الْأَشْعَثُ فَقَالَ مَا حَدَّثَكُمْ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ فِي أَنْزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةَ ، كَأَنْتَ لِي بَرٌّ فِي أَرْضِ ابْنِ عَمٍّ لِي فَقَالَ لِي « شُهُودَكَ » . قُلْتُ مَا لِي شُهُودٌ . قَالَ « فِيمِينَهُ » . قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِذَا يَحْلِفُ . فَذَكَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذَا الْحَدِيثَ ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ ذَلِكَ تَصْدِيقًا لَهُ .⁴³⁶

Abdullah b. Mes'ûd'tan (r.a): (O, bir mecliste) Peygamber'in (sav) şöyle dediğini anlattı: “Her kim, Müslüman bir kimsenin malını koparmak için yemininde yalancı olarak ant içerse, kıyamet gününde Allah'ın öfkesine uğrayarak Allah'a kavuşur.” buyurdu. Bunu müteakiben de Yüce Allah'ın: “ Allah'ın ahdini az bir değere karşılık satanlar... İşte onlar; onlar için ahrette hiçbir pay yoktur, kıyamet gününde Allah onlarla konuşmaz, onları gözetmez ve onları arındırmaz. Onlar için acı bir azap vardır.” (Âl-i İmrân 3/77) âyetini indirdiğini bildirdi. Bu sırada (meclise) Eş'as b. Kays gelmiş ve dinleyicilere hitaben: Ebû Abdurrahmân size ne anlatıyor? Bu ayet, benim hakkımda indirildi. Şöyle ki: Amcaoğlumun arazisinde bana ait bir kuyu vardı. (O bunu inkâr ediyordu.) Resûlullah bana: “Şâhitlerini hazırla.” buyurdu. Ben “Şâhitlerim yoktur.” dedim. Resûlullah “Öyle ise yemin etmesini iste!” buyurdu. Ben “Yâ Resûlullah, o yalan yere yemin eder.” dedim. Bunun üzerine Peygamber (sav): “Her kim, bir Müslüman'ın malını koparmak için yalan yere yemin ederse...” hadîsini zikretti. Allah da Peygamberinin bu sözünü tasdik ederek, bu âyeti indirdi.” demiştir.

⁴³⁵ Burası şöyle olmalıdır: Çocuklar hayatta iken onlarda sizin için göz aydınlığı vardır, vefat ettikler zaman da ecir vardır. Sonra eğer böyle dersin onlar korkaklık ve cimrilik sebebi olurlar. Bk. ed-Dimaşkî, VI, 345.

⁴³⁶ Buharî, (*Musâkât*-372), II [III-IV], 234-235; et-Tirmizi, (*Buyu*-42), III, 560; İbn Ebî Şeybe, V, 252; el-Beyhakî, X, 178; en-Nesâî, III, 485.

5-...دَخَلَ الْأَشْعَثُ بْنُ قَيْسٍ عَلَى عَبْدِ اللَّهِ يَوْمَ عَاشُورَاءَ وَهُوَ يَتَعَدَّى فَقَالَ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ ادْنُ لِلْعَدَاءِ قَالَ أَوْلَيْسَ الْيَوْمُ عَاشُورَاءَ قَالَ وَتَدْرِي مَا يَوْمُ عَاشُورَاءَ إِنَّمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَصُومُهُ قَبْلَ أَنْ يَنْزَلَ رَمَضَانَ فَلَمَّا أَنْزَلَ رَمَضَانَ تَرَكَ⁴³⁷

Eş'as b. Kays, Abdullah'ın yanına girdi. O gün aşûra günüydü. Abdullah yemek yiyordu. Eş'as'a, "Yâ Ebâ Muhammed, Yemeğe yaklaş." dedi. Eş'as, "Bu gün aşûra günü değil midir?" dedi. Abdullah, "Sen aşûra gününün ne olduğunu bilir misin?" diye sordu. Eş'as, "Neymiş o?" dedi. Abdullah, "O, ancak Resûlullah'ın Ramazan orucu inmezden önce oruç tuttuğu bir gündür. Ramazan orucu inince bırakıldı." cevabını verdi.

6-...عَنْ الْأَشْعَثِ بْنِ قَيْسٍ قَالَ ضِيفْتُ عُمَرَ فَنَنَاولَ امْرَأَتَهُ فَضَرَبَهَا وَقَالَ يَا أَشْعَثُ احْفَظْ عَلَيَّ ثَلَاثًا حَفِظْتُهُنَّ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِمَا تَسْأَلُ الرَّجُلَ فِيْمَ ضَرَبَ امْرَأَتَهُ وَلِمَا تَنَمُّ إِلَا عَلَى وَثْرٍ وَتَسِيْتُ الثَّالِثَةَ⁴³⁸

Eş'as b. Kays'tan, o dedi ki: "Ben Ömer b. el-Hattâb'ı ziyaret ettim. Karısı yiyecek bir şey hazırlıyordu. Ömer onu dövdü ve dedi ki: "Ey Eş'as, benim Resûlullah'tan duyup aklımda tuttuğum üç şeyi sen de benden öğren: "Karısını döven kimseye sebebini sakın sorma, vitri kılmadan önce uyuma, üçüncüsünü de unuttum."

7-...عَنْ عَقْمَةَ بْنِ وَايِلِ الْحَضْرَمِيِّ عَنْ أَبِيهِ قَالَ سَأَلَ سَلْمَةَ بْنَ يَزِيدَ الْجُعْفِيُّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا نَبِيَّ اللَّهِ أَرَأَيْتَ إِنْ قَامَتِ عَلَيْنَا امْرَأَةٌ يَسْأَلُونَا حَقَّهُمْ وَيَمْتَعُونَا حَقَّنَا فَمَا تَأْمُرُنَا فَأَعْرَضَ عَنْهُ ثُمَّ سَأَلَهُ فَأَعْرَضَ عَنْهُ ثُمَّ سَأَلَهُ فِي الثَّانِيَةِ أَوْ فِي الثَّالِثَةِ فَجَدَّبَهُ الْأَشْعَثُ بْنُ قَيْسٍ وَقَالَ اسْمَعُوا وَأَطِيعُوا فَإِنَّمَا عَلَيْهِمْ مَا حُمِّلُوا وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ⁴³⁹

Alkame b. Vâil el-Hadramî'den, o da babasından naklen rivayet etti. Şöyle demiş: Seleme b. Yezîd el-Cu'fî Resûlullah (sav)'e şöyle sordu: "Yâ Nebiyyallah! Lütfen söyle! Başımıza kendi haklarını bizden isteyen fakat bizim hakkımızı bize vermeyen âmirler gelirse bize ne emir buyurursun?" diye sordu. (Resûlullah)

⁴³⁷ Müslim, (Siyâm-122), II, 793; İbn Ebî Şeybe, II, 471; el-Beyhakî, IV, 288; en-Nesâî, II, 158.

⁴³⁸ el-Beyhakî, VII, 305.

⁴³⁹ Müslim, (İmâre-49), III, 1474.

kendisinden yüzünü çevirdi. Sonra tekrar sordu. Yine ondan yüzünü çevirdi. Sonra ikincide veya üçüncüde ona tekrar sordu da, Eş‘as b. Kays onu çekti. Efendimiz (sav) de “Dinleyin ve itaat edin! Onlara ancak yüklendikleri, size de yüklendikleriniz vardır.” buyurdu.

8-...عَنْ عَامِرٍ : أَنَّ الْمُعَزَّلَةَ بِنْتَ الْحَارِثِ تُوَفِّيتُ بِالْيَمَنِ وَهِيَ يَهُودِيَّةٌ ، فَرَكِبَ الْأَشْعَثُ بْنُ قَيْسٍ وَكَانَتْ عَمَّتَهُ إِلَى عُمَرَ فِي مِيرَاثِهَا ، فَقَالَ عُمَرُ : لَيْسَ ذَلِكَ لَكَ ، يَرِثُهَا أَقْرَبُ النَّاسِ مِنْهَا مِنْ أَهْلِ دِينِهَا ، لَا يَنْوَارِثُ مِلَّتَانِ.⁴⁴⁰

‘Âmir’in naklettiğine göre el-Mu‘zile bintu’l-Hârise Yemen’de Yahudi iken ölmüş. Bunun üzerine Eş‘as b. Kays -ki o Eş‘as’ın halasıydı- bineğine binip onun mirasını istemek için Hz. Ömer’e gelmişti. Hz. Ömer şöyle demiş: “Bu senin hakkın değil. Ona, dindaşlarından kendisine en yakın olan insan mirasçı olur. İki ayrı dinin sahipleri birbirlerine mirasçı olamazlar.”

⁴⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, VII, 383.

SONUÇ

Eş'as, Kindeli bir kabile liderinin oğlu olarak yetişti ve daha genç yaşından itibaren kendisini kabile ilişkileri ve siyasî mücadeleler içerisinde buldu. Babasını öldüren kabileye karşı giriştiği intikam mücadelesinde esir düştü. Bu girişim, onun ilk büyük mücadelesi oldu. Ne var ki, bu esareten kurtulmayı başardı.

Eş'as, Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre önce Kinde heyetinin başında Medine'ye gelmiş ve Müslüman olduklarını bildirmişti. Eş'as'ın, bu sırada çeşitli vesilelerle Hz. Peygamber'le akrabalık kurma peşinde olduğunu görmekteyiz. Arap Tarihinin o günü için akrabalık ilişkilerinin siyasî arenadaki önemli rolünü göz önünde bulundurduğumuzda, Eş'as'ın bu gayretini daha iyi anlayabiliriz. Aynı şekilde, dört Halife döneminde de çeşitli vesilelerle Eş'as'ı, bu gayret içerisinde görüyoruz.

Eş'as, Hz. Ebû Bekir döneminde kabilesinin başında zekât memurlarına karşı isyana kalkıştı. Eş'as'ı bu isyana zorlayan şeyin tamamen liderlik ve kabilevi kaygılardan kaynaklandığını görmekteyiz. Eş'as, daha sonra Hz. Ebû Bekir tarafından affedilmiş ve daha önce evlendiği Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi Ümmü Ferve ile tekrar evlendirilmişti. Burada dikkat çekici bir nokta üzerinde durmak gerekir. Kaynaklar ve araştırmaların birçoğunda, Eş'as'ın iki defa irtidat ettiğinden bahsedilmektedir. Ancak bizim tespit ettiğimiz kadarıyla Eş'as, sadece Hz. Ebû Bekir döneminde isyan hareketlerine katılmakla irtidat etmiştir. Bunun yanında kaynakların bir kısmında Eş'as'ın, Medine'ye esir olarak getirildiği sırada irtidat etmediğini, sadece haksız uygulamalara karşı kabilesini koruduğunu iddia ederek savunmada bulunduğunu da görüyoruz.

Eş'as, Hz. Ömer döneminden itibaren gerek Irak, gerekse Suriye cephelerinde kabilesinin başında fetihlere katılmış ve bu fetihler sırasında büyük yararlılıklar sağlamıştı. Hz. Osman döneminde Azerbaycan valiliğine tayin edilen Eş'as, bu görevini Hz. Osman'ın hilafeti süresince devam ettirmişti.

Eş'as'ın tarih sahnesine en yoğun biçimde çıktığı dönem, Hz. Ali dönemidir. Azerbaycan'da bulunması sebebiyle Hz. Osman'ın katli ve Cemel olayından uzak kalmıştı. Ancak Hz. Ali'nin onu Azerbaycan'dan Kûfe'ye çağırması ile birlikte, merkezî siyasette etkin rol oynamaya başladı. Bu arada Eş'as hakkında yapılan bazı değerlendirmelerde Hz. Ali'nin onu valilikten

azlettiği şeklinde yorumlarla karşılaşmaktayız. Oysa Hz. Ali, onu görevden azletmemiş, yeni bir görevlendirme ile onu merkeze çağırmıştır. Kaynakların bir kısmı, Eş'as'ın önceleri taraf seçme konusunda tereddütte kaldığını ifade etseler de bize göre Eş'as'ın gönlü başından beri Hz. Ali ile birlikteydi. Ancak olayların seyri, onu sadece kendisini ve kabilesini düşünecek seviyeye getirmiş ve bu gaye ile her fırsatta savaşın bitirilmesi taraftarı olmuştur. Eş'as, tahkîmin kabulünde, tahkîm şartlarının belirlenmesi aşamasında taraflar arasındaki uzlaşmada, tahkîm şartlarının kabulünde, Irak tarafının hakem belirlemede, Hâricîlerle mücadelede ve en nihayet Hz. Ali'nin Kûfe'ye çekilmesinde belirgin bir rol oynamıştır.

İcraatlarıyla Hz. Ali dönemine damgasını vuran ve bu dönemin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Eş'as, değerlendirmelerde çoğu zaman Hz. Ali'nin siyasî yenilgisine neden olan en önemli adreslerden biri olarak anıldı. Eş'as'ın, Sıffîn savaşında özellikle tahkîmin kabulünden itibaren Hz. Ali'nin her icraatına karıştığını ve olayların onun istediği yönde şekillendiğini söyleyebiliriz.

Hakkında olumsuz değerlendirmelerde bulunan Eş'as, en çok Şîî anlayış tarafından itham edilmektedir. Gerek Sünnî kaynaklar gerekse çağdaş araştırmalar Eş'as hakkında yapılan yorumlarda Şîî anlayıştan etkilenmişlerdir. Bazı kaynaklar Eş'as'ın icraatlarına bakarak onun, Hz. Muâviye'nin adamı olduğunu ileri sürmüştür. Eş'as'ın kabilevi kaygularla Hz. Ali'yi zor durumda bıraktığı konuların Hz. Muâviye'ye yaradığı açıktır. Ancak bu, onun Hz. Muâviye'nin adamı olduğu yönündeki yaklaşım için yeterli delil olamaz. Bütün bunlara rağmen renkli şahsiyeti ve güçlü siyasî kişiliği ile Eş'as'ın söz konusu döneme damgasını vurduğunu görmekteyiz.

Eş'as, hayatı boyunca tipik bir kabile lideri portresi sergilemiştir. Onun kararlarında en etkin faktör de, bu yönü olmuştur. Eş'as, kabile çıkarlarını devamlı ön planda tutan bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanında, Hâricî ve Şîî kaynakların bir kısmı onu, Hz. Ali ve ordusunu içten çökertmek isteyen ihanet tuzaklarıyla bezenmiş bir şahsiyet olarak tanırlar. Ancak bu tür yakıştırmalar, her yenilginin sonucunda bir günah keçisi arama psikolojisiyle oluşan değerlendirmeler olmalıdır. Bazı değerlendirmelerde Eş'as'ın, Hz. Ali'yi öldüren İbn Mülcem'le işbirliği yaptığı öne sürülmüştür. Ancak bu da delilsiz bir yakıştırma olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ağrakça, Ahmet, *İslâm Tarihi (Hz. Ebu Bekir Devri)*, İstanbul 1998.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1997.
- “Hadramut”, *D.İ.A.*, XV, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995.
- Arı, Mehmet Salih, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, Beyan Yay., İstanbul 1996.
- Ayar, Kenan, “Mâlik b. el-Hâris el-Eşter’in İlk Dönem Siyasî Hadiselerdeki Rolü”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV, 2005 (www.dinbilimleri.com).
- Aycan, İrfan- Söylemez, M. Mahfuz, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.
- el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, Thk.: Muhammed Hamîdullah, Kahire (t.y.).
- Futûhu'l-Buldân*, Çev.: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin (458/1066), *es-Sünenü'l-Kubrâ*, Beyrut (t.y.).
- Bozali, Osman, *Eşter en-Nehâî*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, Thk.: Kâsım eş-Şimâ'î er-Rifâ'î, Beyrut 1407/1987.
- *et-Tarihu'l-Kebîr*, Kahire (t.y.).
- *et-Tarihu's-Sağîr*, Thk.: Mahmud İbrahim Zâyide, Beyrut 1406/1986.
- Buhl, F. R., “Sıffîn”, *İ.A.*, X, Milli Eğitim Yay., İstanbul 1979.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, Çev.: Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İstanbul 2001.
- Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, (Bağdat Üniversitesi) Beyrut 1969.
- Çelebi, Ahmet, *Örnek Halîfeler Dönemi*, Çev.: Hasan Fehmi Ulus, Seriyeye Yay., İstanbul 1997.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993.

- İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara (t.y.).
- Çubukçu, Asri, "Eş'as b. Kays", *D.İ.A*, XI, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995.
- Demircan, Adnan, *İktidar Mücadelesi*, Beyan Yay., İstanbul 1996.
- Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, Beyan Yay., İstanbul 1996.
- Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul 2000.
- Ali- Muâviye Kavgası*, Beyan Yay., İstanbul 2002.
- "Ali b. Ebî Tâlib'i, Tahkime Zorlayanlar Üzerine", *İSTEM*, VI, Konya 2005.
- Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar*, Esra Yay., Konya 1996.
- ed-Dimaşkî, Muhammed b. Salih (972/1536), *Subul el-Hudâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-'İbâd/Peygamber Külliyyâtı*, Çev.: Hüseyin Kaya, Ocak Yay., İstanbul 2006.
- ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Thk.: Abdulmun'im 'Âmir, Kahire 1960.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Büyük İslâm Tarihi-Asr-ı Saadet*, Eser Yay., İstanbul 1978.
- Durî, A. Aziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, Çev.: Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yay., İstanbul 1991.
- el-Emîn, Seyyid Muhsin, *A'yânu's-Şî'â*, Thk.: Hasan el-Emîn, Beyrut 1403/1983.
- el-Fârûkî, İsmail Râci, Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, Çev.: Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, İnkılab Yay., İstanbul 1999.
- Fayda, Mustafa, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982.
- *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İFAV Yay., İstanbul 2006.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *İmam Ali*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1998.
- el-Hadarî, Muhammed, *İtmâmu'l-Vefâ fî Sîretu'l-Hulefâ*, Thk.: Abdulmut'im el-'Ânî, Beyrut 1403/1983.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû 'Amr (240/854), *Tarîhu Halife b. Hayyât*, Thk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1993.
- Tabakâtu'l-Halife*, Thk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1993.
- Hasan, H. İbrahim, *Siyasî Dini Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev.: İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yay., İstanbul 1987.

- Huart, C. L., "Eşter", *İ.A.*, IV, Milli Eğitim Yay., İstanbul 1979.
- İbn 'Abdi'l-Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Kahire (t.y.).
-ed-Dürer fî İhtisâri'l-Meğâzî ve's-Siyer, Thk.: Şevkî Dayf, Kahire 1423/2002.
- İbn 'Abd Rabbih, Ebû 'Umer Ahmed b. Muhammed el- Endelusî (327/939), *el-İkdu'l-Ferîd*, Thk.: Ahmed Emîn, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyârî, Kahire 1389/1969.
- İbn 'Asâkîr, Ebî'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1174), *Târîhu Dimeşk*, Thk.: Ali Şîrî, Beyrut 1419/1998.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed (314/962), *el-Futûh*, Beyrut 1406/1986.
- İbn Başkuvâl, Ebî'l-Kasım Halef b. Abdülmelîk (578/1181), *Ğevâmidu'l-Esmâi'l-Mübheme*, Thk.: 'İzzeddîn Ali el-Beyyid, Muhammed Kemâleddin 'İzzeddîn, Beyrut (t.y.).
- İbn Ebi'l-Hadîd (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1385/1965.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (235/858), *Musannef*, Beyrut (t.y.).
- İbnu'l-Esîr, 'İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed (630/ 1232), *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut 1399/1979; (Çev.: Ahmet Ağırakça vd., Bahar Yay., İstanbul 1986).
-Usdu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, Beyrut (t.y.).
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, Nşr.: Ilse Lichtenstadter, Muhammed Hamîdullah, Beyrut (t.y.).
- İbn Hacer, Ahmet b. Ali el- 'Âskalânî (852/ 1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut 1328.
-et-Tehzîbu't-Tehzîb, Beyrut 1404/1984.
-et-Takrîbu't-Tehzîb, Beyrut 1415/1995.
- İbn Haldûn, Abdurrahman (808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut (t.y.).

- İbn Hallikân, Ebû ‘Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (681/1282), *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Thk.: İhsan ‘Abbas, Beyrut 1900.
- İbn Hanbel, Ahmed (241/856), *el-Müsned*, Thk.: Abdullah Muhammed ed-Derviş, Beyrut 1411/1991.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelusî (456/1064), *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*, Thk.: Abdusselam Muhammed Harun, Kahire (t.y.).
- İbn Hibbân, Muhammed, (354/965), *Kitâbu's-Sikât*, Haydarabat 1393/ 1973.
-*Kitâbu Meşâhîri 'Ulemâi'l-Emsâr*, y.y. 1411/1991.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/ 883), *Sîretü'n-Nebeviyye*, Thk.: Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-İbyârî, Abdu'l-hâfiz Çelebî, Beyrut 1421.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil (774/1372), *Sîretü'n-Nebeviyye*, Thk.: Mustafa Abdu'l-Vâhid, Beyrut 1411/1991.
-*el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk.: Ali Şîrî, y.y. 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/889), *el-Ma'ârif*, Thk.: Servet ‘Ukkâşe, Kahire 1389/1969.
-*el-İmâme ve's-Siyâse*, Thk.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1387/1967.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî (275/889), *Sünenu İbn Mâce*, Thk.: Muhammed Fuad Abdulbâki, Beyrut (t.y.).
- İbn Mâkûlâ, Ali b. Ebî Nasr (468/1075), *İkmâlu'l-Kemâl*, Kahire (t.y.).
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Thk.: Muhammed Abdu'l-Kâdir Atâ, Beyrut 1418/1997.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Numeyrî el-Basrî (262/876), *Kitâbu Târîhi'l-Medineti'l-Munevvera*, Kum 1410/1985.
- İbn Seyyidi'n-Nas, Muhammed b. Abdullah b. Yahya (734/1332), *'Uyûni'l-Eser fî Fununi'l-Meğâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, Beyrut 1406/1986.
- Kapar, Mehmet Ali, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, Beyan Yay., İstanbul 1998.
- Kaegi, Walter E., *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, Çev.: Mehmet Özay, İstanbul 2000.

- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu‘cemu Kabâili’l-‘Arab*, Beyrut 1402/1982.
- Krenkow, F., “Kinde”, *İ.A.*, VI, Milli Eğitim Yay., İstanbul 1979.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Kinde”, *D.İ.A.*, XXVI, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995.
- Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumlari Tarihi (Hz. Muhammed’ten 19. Yüzyıla kadar)*, Çev. Yasin Aktay, İstanbul 2002.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev.: Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yay., İstanbul 2000.
- el-Mes‘ûdî, Ebu’l-Hasan Alî b. el-Huseyn b. Alî (346/956), *Murûcu’z-Zeheb ve Me‘âdinu’l-Cevher*, Thk.: Kâsım eş-Şemâ‘î, Beyrut 1408/1989.
- Mehrân, Muhammed Beyyûmî, *Târîhu’l-‘Arabi’l-Kadîm*, (İskenderiye Üniversitesi), y.y. 1400/ 1980.
- el-Minkarî, Nasr b. Muzâhim (212/827), *Vak‘atu Sıffîn*, Thk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1382/1962.
- el-Mizzî, Yusuf b. ez-Zekî Cemâleddin Ebu’l-Haccac (742/1341), *Tehzîbu’l-Kemâl fi Esmâi’r- Ricâl*, Thk.: Beşşâr ‘Avâr Ma‘ruf, Beyrut 1406/1985.
- Müslim, İbn Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri (261/876), *Sahîhu Müslim*, İstanbul (t.y.).
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu‘ayb (303/916), *es-Süneni’l-Kubrâ*, Thk.: Abdulğaffar Süleyman el-Bendârî, Beyrut 1411/1991.
- Sarıçam, İbrahim, *İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997.
- Sırma, İ.Süreyya, *Örnek Halîfeler Dönemi*, Beyan Yay., İstanbul 1989.
- es-Suyûtî, Celâluddîn (911/1505), *Târîhu’l-Hulefâ*, Hamdi Demirdaş Muhammed, Kahire (t.y.).
- Reckendorf, “Eş‘as”, *İ.A.*, IV, Milli Eğitim Yay., İstanbul 1979.
- Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.
- Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 2003.
- et-Taberânî, Ebi’l-Kasım Süleyman b. Ahmed (360/970), *el-Mu‘cemu’l-Kebîr*, Thk.: Hamdî Abdulmecîd es-Selefî, Beyrut 1404/1974.

- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Leiden 1879.
-*el-Müntehâb min Zeyli'l-Muzîl*, Beyrut 1358/1939.
- et-Tirmizi, Ebû 'İsa b. Sevre (297/910), *el-Câmi'u's-Sahih*, Thk.: Muhammed Fuad Abdalbâki, Mısır 1398/1978.
- el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkid (207/822), *Kitâbu'r-Ridde*, Thk.: Mahmud Abdullah Ebu'l-Hayr, Umman (t.y.).
-*Kitâbü'l-Meğâzî*, Thk.: Marsden Jones, London 1966.
- Yahaya, Mahayudin Hj, "Kûfelilerin Miladî VII. Yüzyılın Ortalarındaki Siyasî Muhalefetleri", Çev.: Ünal Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, 2002.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Abdullah b. Ca'fer b. Vehb (284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1423/2002.
- Yâkût, Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1977.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Ecnâdeyn Savaşı" *D.İ.A.*, X., Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Thk.: Şu'ayb el-Arnâvut, Beyrut 1413/1993.
- *Târîhu'l-İslâm*, Beyrut 1405/1985.
- Zeydân, Corci, *el-'Arabü Kable'l-İslâm*, Beyrut (t.y.).
- ez-Zirikli, Hayreddin, *el-A'lamu'l-Esmâi'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Musta'rebîn ve'l-Musteşrikîn*, Kahire 1959.